

Abú-Hámid Mohammed

AL-GHAZÁLÍJ

A tévelygésből kivezető út

(Vallásfilozófiai önarckép)

Arab nyelvből fordította,
az utószót és a magyarázó jegyzeteket írta:

NÉMETH PÁL

Mikes International

Hága, Hollandia

2003.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, kérjük küldjön egy emailt a következő címre:

mikes_int@federatio.org

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományából tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

If you wish to subscribe to the email mailing list, please send an email to the following address:

mikes_int@federatio.org

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN 90-8501-004-7

NUR 730

© Mikes International 2001-2003, Németh Pál 2003 All Rights Reserved

A KIADÓ ELŐSZAVA

Al-Ghazálj a XI. századi iszlám világ kimagasló vallásfilozófiai gondolkodója. Ennek a művének jelentőségét csak Szent Ágoston *Vallomásai*hoz mérhetjük. A műben élénk tárul a szerző szellemi fejlődése; kételkedései, belső és külső küzdelmei, kritikai szembenállása korának szellemi és vallási áramlataival. Mindezt őszintén tárja az olvasó elé anélkül, hogy az önmutogatás hibájába esnék.

A kötet az idei év elején a Palatinus-Könyvek Kft. kiadásában jelent meg nyomtatásban A kötet fordítója, a jegyzetek, magyarázatok és az utószó szerzője Németh Pál, akit a Mikes International olvasóközönsége a *Mikes International* negyedévi Internet folyóiratban (http://www.federatio.org/mikes_per.html) megjelent két eddigi írása, illetve a *Bibliotheca Mikes International* sorozatban (http://www.federatio.org/mikes_bibl.html) megjelent könyve alapján ismerhet:

- 'Az iszlám' – Mikes International, 2002. április – június.
- 'Európa türelmessége és az iszlám térhódítása Európában' – Mikes International, 2003. április – június.
- 'A keresztyén gondolkodás kezdetei - *The Beginnings of Christian Thinking*', 2002.

Németh Pál református lelkész, iszlám szakértő. Tanulmányait a Budapesti Református Theológiai Akadémián és az ELTE Bölcsészettudományi Karán 'sémi filológia és arab' szakon végezte. 1979-től két évig a Damaszkuszi Egyetemen arab nyelvet és irodalmat, majd iszlám vallásjogot és filozófiát hallgatott. A szír-ortodox egyház kolostori iskolájában egyházi szír nyelvet és irodalmat tanult. Budapesten él.

Hága (Hollandia), 2003. augusztus 14.

MIKES INTERNATIONAL

PUBLISHER'S PREFACE

Present volume is a new and unabridged Hungarian translation (from the original Arabic text) of Al-Ghazali's work '*Deliverance from Error*'. Al-Ghazali is an outstanding Islamic philosopher and Theologian of the 11th century's Islamic world. The significance of this piece of work equals that of Augustine's *Confessions*.

Present volume was published earlier this year by the Palatinus publishing house in Budapest, Hungary. Pál Németh translated the book, wrote the notes and the postscript. He has already published two papers on Islam in the periodical *Mikes International* (http://www.federatio.org/mikes_per.html):

- '*Islam*' – Mikes International, April – June 2002 (in Hungarian)
- '*Europe's Patience and the Expansion of Islam in Europe*' – Mikes International, April – June 2003 (in Hungarian)

and a book in the *Bibliotheca Mikes International* (http://www.federatio.org/mikes_bibl.html) series:

- '*A keresztyén gondolkodás kezdetei - The Beginnings of Christian Thinking*', 2002. (bilingual: Hungarian-English)

Pál Németh is reformed minister, Islam expert. Studied at the Reformed Theological Academy in Budapest, and Semitic philology and Arabic language at the Eötvös Lóránd University in Budapest. Then he studied Arabic language and literature, Islamic religious law and philosophy at the University of Damascus. Next to this he studied ecclesiastic Syrian language and literature at the monastic schools of the Syrian Orthodox Church. He is living in Budapest.

The Hague (Holland), August 14, 2003.

MIKES INTERNATIONAL

PÁKOZDY LÁSZLÓ MÁRTON
teológiai professzor emlékének

Arab nyelvből fordította,
az utószót és a magyarázó jegyzeteket írta
NÉMETH PÁL

A fordítást az eredetivel egybevetette:
SALEH THAIER

Szaktudományi szempontból ellenőrizte
DR. ELTER ISTVÁN

TARTALOM

<i>A Kiadó előszava</i>	<i>III</i>
<i>Publisher's preface</i>	<i>IV</i>
<i>Előszó és bevezetés</i>	<i>1</i>
<i>I. A szofisztikus okoskodás befolyása és a megismerés lehetőségének kétségbevonása</i>	<i>5</i>
<i>II. A kutatók csoportosítása</i>	<i>8</i>
1. A teológia - célja és eredménye	8
2. A filozófia	9
a) A filozófusok csoportjai – közös jellemzőjük a hitetlenség	10
b) A filozófiai tudományok felosztása	12
3. A taníttatás híveiről és tanításuk elhibázottságáról	18
4. A misztikusok útjai	24
<i>III. A próféta valósága és hogy az emberiségnek mindenképpen szüksége van rá</i>	<i>29</i>
<i>IV. Miért kezdtem el újra tanítani, miután egyszer már felhagytam vele</i>	<i>32</i>
<i>Utószó</i>	<i>41</i>
<i>Bibliográfia</i>	<i>52</i>

A könyörülő Irgalmas Isten nevében

ELŐSZÓ ÉS BEVEZETÉS

Dicsőség Istennek, kinek dicséretével kezdődik minden tudományos értekezés és minden tanulmány, béke és áldás nyugodjék a prófétai küldetés hordozására kiválasztott Mohammeden, az ő családján és társain, akik helyes útra vezetik az eltévedteket.

Kedves Testvérem! Megkértél engem arra, hogy eléd tárjam a tudományok célját és titkait, a különféle irányzatok elhibázottságát és lényeges vonásait, hogy elmeséljem neked, mennyi vesződéssel járt az igazság kiszűrése a különböző irányzatok zavarából, melyhez még az utak és ösvények szerteágazása járul, s mennyi kockázatot vállaltam, míg a gondtalan utánczás lapályából kiemelkedve a magyarázatkeresés¹ magaslatára feljutottam, s mennyi haszonnal járt számomra mindenekelőtt a teológia² tanulmányozása, azután mit vettem el a taníttatás híveinek³ módszereiből, akik az igazság elnyerése érdekében beérik a tanító tekintély gondtalan utánczásával, majd mit találtam

¹ ^cAlj ibn Mohammed al-Dzsordzsánj (1339–1413) szerint a „taqlíd” szót „annak kifejezésére használják, amikor az ember egy másikat utánoz akár abban, amit mond, akár abban, amit tesz, mert meg van győződve igazságáról, anélkül azonban, hogy elmélkedne vagy elgondolkodna ennek bizonyosságán. Olyan ez, mintha az utánczó a másik szavával vagy cselekedetével mint nyakékkal (qiláda) ékeskednék.” (^cAlj al-Dzsordzsánj: *Kitáb at-ta^crífát – Definitiones* – az arab szöveget gondozta és kiadta: Gustav Flügel – Lipsiae, MDCCCXLV, reprint kiadás: Libraire du Liban, Beirut, 1978, 67. p) Itt tehát a másik ember élete példájának és gondolatainak kritikátlan átvételéről, szolgai másolásáról: gondtalan utánczásáról van szó. J. Schlacht (in: *Handwörterbuch des Islam*) a „tekintéllyel felruházni” kifejezéssel adja vissza ezt a szót és az „idzstihád” fogalmának ellentétéként határozza meg, amely az önálló véleményalkotásra való képességet illetve alkalmasságot jelenti. Al-Ghazálj azonban az „isztifszár” kifejezés ellentétéként használja, amely az önálló filozófiai gondolkodásra való hajlamot jelenti, szó szerint: „magyarázatkeresést”.

² Az ^cilmu-l-kalám kifejezést általában racionális, skolasztikus vagy spekulatív teológiának szokták fordítani. Vannak, akik egyenesen iszlám skolasztikáról beszélnek. Ezek a jelzők, mint racionális, skolasztikus, spekulatív vagy félrevezetőek, vagy pleonasztikusak. Még a teológia szót sem használhatjuk keresztyén értelemben. Az ^cilmu-l-kalám nem jelenti a „fides quaerens intellectum”-ot az anselmusi felfogás szerint („a hit önmaga megértésére törekszik”), hanem egyszerűen az iszlám hit védelmét (defensio fidei), vitatkozásra kész apologetikus szellemi magatartást a korabeli idegen vallások (keresztyén, manicheus, zsidó stb.) teológiai és filozófiai érvelésével szemben. Az ^cilmu-l-kalám művelői (mutakallimún) a vitatkozás, megvitatás, a dialektikus érvelés mesterei voltak. Ibn Khaldún ezt a meghatározást adja a *Bevezetésben*: „Olyan tudomány ez, amely tartalma szerint racionális elvek segítségével érvel a hitelvek védelmében és cáfolja az újítókat, akik elhajlanak a korai muszlimok és az iszlám ortodoxia dogmáitól”. (Ibn Khaldún: *Bevezetés a történelemben* – fordította: Simon Róbert – Budapest, 1995, 472. p)

³ Az iszmá^cílja-szektának egyik elnevezése: ta^clímija; a tekintélytiszteleten nyugvó tanítási módszerük miatt kapták. Az iszlám világ különböző területei szerint eltérő elnevezéssel illették őket: Irakban „bátinija” (a szent szövegek belső, rejtett értelmét kutatók), „karrámija” és „mazdakija” volt a nevük, Khórászában pedig „ta^clímija” és „mulhida” (ateisták) néven emlegették az iszmá^cílja híveit. Módszerük jellemző vonása „a feltétlen függés az imám tanító tekintélyétől, szemben az egyéni kutatás szabadságával... Ezzel a tekintélytisztelettel együtt jár a feltétlen engedelmesség kötelessége a feljebbvalók iránt, mely különösen az aszászínoknál, az iszmá^cílja ezen elágazásánál, egyenest terrorisztikus formában jelentkezik.” (Goldziher Ignác: *Előadások az iszlámról* – Budapest, 1912, 257–258. lap) Tanaiknak és korabeli történelmüknek monografikus feldolgozása: Farhad Daftary *Aszaszin legendák – Az iszmá^cíliták mítoszai* (fordította: Hajnal István) Osiris Kiadó, Budapest, 2000. Érdekes és szemléletes leírását adja az iszmá^cílja illetve aszászín szektának épp al-Ghazálj korából Jókai Mór *Minden poklokon keresztül* c. regényében. Akadémiai kiadó, Budapest, 1969, kritikai kiadás, lásd különösen a 107-120. pp. és a hozzá írt jegyzeteket (283-287. pp).

tarthatatlannak a filozofálás⁴ különböző módjaiból, és végül mit fogadtam el a misztika módszeréből⁵ s mi világosodott meg előttem vizsgálódásaim során az emberiség bölcs megnyilatkozásaiból mint az igazság veleje, aztán mi hagyatta ott velem a tudomány terjesztését Bagdadban a sok tanítvány ellenére, és mi indított arra, hogy hosszú idő után mégis visszatérjek Nísápúrba. Sietve tettem hát eleget kéresemnek, miután meggyőződtem szándékom tisztasága felől, majd így szóltam Isten segédelmét kérve, reá hagyatkozva, csak benne bízva és nála keresve menedéket:

Tudjátok meg – vezéreljen titeket Isten a jóra és irányítson benneteket az igazság felé! –, hogy az emberiség vallások és felekezetek szerinti megosztottsága, majd a vallástudósok megosztottsága irányzatok, csoportok és egymástól eltérő rítusok szerint, mélységes tenger, mely sokakat ellepett már, s csak kevesen menekültek meg. Mindegyik csoport azt véli, hogy ő lesz a „megmenekvő”, hisz „minden csoport a sajátjának örvend”⁶. Ez az, amit előre megmondott a próféták fejedelme – Isten áldása kísérelje őt! –, aki igazmondó és a valóság hirdetője, midőn így szólt: „Gyülekezetem hetvenhárom szektára fog szakadni, s csak egy menekül meg közülük”⁷. Kis híja, hogy be nem teljesedett, amit ígért.

Zsenge ifjúságomtól fogva, tehát mióta ifjúvá serdültem, és még be sem töltöttem a huszadik évemet, egészen a mai napig – immár túl vagyok az ötvenen – egyre csak nekivágok e félelmetesen mély tengernek, merészen gázolva szemben minden árral, s nem óvakodva, mint a gyávák. Behatoltam minden mély sötétbe, megbirkóztam minden problémával, leküzdöttem minden nehézséget, megvizsgáltam minden felekezet tanítását, és igyekeztem felfedni a különböző csoportok gondolkodásának titkait, hogy megkülönböztessem azt, amely az igazságot szólja attól, amely hamisságot állít, a prófétai

⁴ Al-Ghazálj külön művet írt a filozófusok ellen (*Taháfut al-falászifa: A filozófusok ellentmondásai*; ismertebb latin címe: *Destructio philosophorum*). Ebben kimutatja az arisztotelészi iskola bizonyítási eljárásának hiányosságait. Teljesen lemond arról, hogy a vallás igazságait a filozófia módszerével védelmezze. „A vallás – mondja szó szerint – nagyobb kárt szenved azoktól, akik idegen utakon járva támogatják, mint azok részéről, akik a vallás útjain haladva támadják.” (vö. Goldziher Ignác: *Az iszlám kultúrája* - Budapest, 1981, 2. kötet 895. p)

⁵ Az iszlám misztika követőjét szúfíknak hívták, talán azért, mert gyapjúból (szúf) készült ruhát viselt. Magát az életfolytatást és gondolkodásmódot így nevezték: taríqat at-taszawwuf („a misztika módszere” vagy „szúfí út”). Abú Szulejmán ad-Darámij, a nagy misztikus tudós így foglalja össze a szúfizmus lényegét: „A misztikus szív már látta az Istent, és minden, ami az Istent látja, nem fog meghalni. És aki látta az Istent, az örökké megmarad.” A misztikus módszer nem volt idegen al-Ghazáljítól, de visszariadt a misztika túlkapasaitól. A misztikával kapcsolatos álláspontját a következőkben lehet összefoglalni: „ha a szívet nem az értelem irányítja, akkor az ember tévelygésbe eshet; de még ennél is veszélyesebb, ha az értelmet nem a szív élteti, hiszen ez esetben a vallás kiszáradt csontvázával van dolgunk”. (Claude Cahen: *Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig* – Budapest, 1989, 238. p.) Elégtelennek tartotta a kalám-teológia racionalizmusát: „Azok, akik olyannyira járatosak a házasság felbontásának egyes roppant ritka formáiban, semmit sem tudnak mondani nektek a lelki élet legegyszerűbb dolgairól, például az Isten iránti őszinteség értelméről vagy a belé vetett bizalomról.”

⁶ Korán 23. szúra 53. vers és 30. szúra 32. vers (a továbbiakban: Korán 23:53 és 30:32). A Koránt Simon Róbert fordításának figyelembe vételével idézzük: *Korán* – Budapest, 1987.

⁷ Ez a hagyományos mondás több változatban is fennmaradt. Al-Bukháríjánál és Muszlimnál (a két Szahíh-ban) nincs meg, de Tirmidzínél (2564-es számon), Abú Dáwudnál (3980-as számon), Ibn Mádzsánál (3981-es számon), Ahmednél (8046-os számon) lényegét tekintve azonos tartalommal szerepel. A közös vonásokat kiemelve a teljes mondás így szól: „A zsidóság hetvenegy szektára szakadt, a kereszténység hetvenkét szektára szakadt, az én gyülekezetem pedig hetvenhárom szektára fog szakadni. Egy kivételével mindannyian a pokol tüzére jutnak.” Abdulqáhir al-Baghdádij (megh. h.sz. 429 = Kr.u. 1037) *Al-farq bejn al-firaq wa-baján al-firqati-n-nádzsijati minhum* (Bejrút, 1978) c. művének első fejezetében (4–20. lap) részletesen elemzi ezt a hagyományt.

hagyományhoz ragaszkodót⁸ a veszélyes újítótól⁹. Addig foglalkozom a rejtett értelmet keresők¹⁰ tanításával, míg meg nem értem annak lényegét, a szó szerinti értelmet keresőkével¹¹ pedig addig, míg meg nem ismerem módszerük eredményét, és a filozófuséval addig, míg le nem hatolok filozófiájának alapjáig, a teológuséval addig, míg meg nem ismerem, hogy mire jut beszédével és vitatkozásával, a misztikuséval, míg fel nem tárul előttem miszticizmusának titka. A kegyes imádkozót¹² addig figyelem, míg meg nem látom imádságainak értelmét, a szabadgondolkodó eretnek¹³ mögött addig kémkedek, míg meg nem figyelhetem, hogy honnan veszi a bátorságot arra, hogy szabadgondolkodó eretnek legyen.

A dolgok valóságának megismerésére való szomjúhozás megszokott volt nálam kora ifjúságomtól fogva. Ösztönös dolog és velem született hajlam ez, amelyet Isten oltott a természetembe, nem pedig a magam találékonysága és választása. Míg aztán le nem szakadozott rólam a gondtalan utánzással való elsajátítás köteleke, s örökölt hittételek sokaságára hullott szét a forrófejű ifjúkor küszöbén. Amikor észrevettem, hogy a keresztyének gyermekei kizárólag keresztyén szellemben nőnek fel, a zsidók gyermekei zsidó hitben nevelkednek, a muzulmánok gyermekeinek nevelése pedig kizárólag az iszlám szellemében történik, és hallottam Isten küldöttének - Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! - hagyományozott mondását, mely így szól: „Minden újszülött természetes hajlammal jön a világra. A szülei azok, akik zsidóvá, keresztyénné vagy mágussá teszik”¹⁴. Akkor fogékonyá lett bensőm az őseredeti természetes hajlam valóságára és a szülők, tanítók gondtalan utánzása által szerzett járulékos hittételek valóságára, valamint a gondtalan utánzással elsajátítottak közötti különbségtételre. Ez a gondtalan utánzás (ismeretben és cselekedetben) az utasításokkal kezdődik, amelyekből az igaz és a hamis közti különbségtételkor az ellentétek keletkeznek. Ekkor így szóltam magamban: A legfontosabb, hogy a dolgok valóságát megismerjem. Ehhez viszont meg kell tudnom, hogy micsoda a megismerés maga. Világossá vált előttem, hogy a valóságos megismerés csak az lehet, amiben a megismert dolog úgy tárul fel előttünk, hogy nem fér hozzá semmi kétség, a hibának vagy illúzióknak még a lehetősége sem merül fel, olyannyira, hogy ennek pusztá feltételezése is merő képtelenség volna. Sőt a tévedés lehetőségének kizárása megköveteli a megismerés olyfokú bizonyosságát, hogy ha valaki

⁸ szunniták

⁹ Vö. An-Nawawij: *Negyven hagyomány* – Az iszlám vallás alapvető tanításai, Mohamed próféta leghíresebb mondásai – fordította: Németh Pál – Palatinus-Budapest, 1998. 20–21. és 53–54. pp.)

¹⁰ vö. 3. jegyzet

¹¹ A záhiriták (záhirija) a Dáwud ibn Khalaf (meghalt h.sz. 270 = Kr.u. 833) által alapított vallásjogi iskola követői. Mind a Korán, mind pedig az iszlám hagyomány értelmezésében a szöveg szó szerinti jelentéséből indulnak ki (ellentétben a batinijával, ld. 3. jegyzet). (Vö. I. Goldziher: *Die Zāhiriten. Ihr Lehrsystem und ihre Geschichte*, Leipzig, 1884)

¹² Az istentiszteleti szertartásokba temetkező, aszketikus hajlamú kegyes muzulmánokat nevezték így.

¹³ Azokat a főleg perzsa vallási hatás alatt álló gnosztikus eredetű eretnekeket nevezték így, akik tagadták a teremtés tényét és a Teremtő létét. Tagadták az isteni tulajdonságokat, s ezáltal Isten fogalmát megfosztották tartalmától. Később radikális szabadgondolkodóknak, vallástalan nihilistáknak is nevezték őket.

¹⁴ A főbb hagyománygyűjtemények (al-Bukhárj, Muszlim, at-Tirmidzj, Abú-Dáwud, Ahmad és Málik) tartalmazzák. Al-Bukhárj (az 1296-os számon) a következő szöveggel hozza: „Így szólt a Próféta - Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! - »Minden újszülött természetes hajlammal jön a világra. A szülei azok, akik zsidóvá, keresztyénné vagy mágussá teszik. Mint ahogy az állattól is természetes épségű utód származik. Láttál-e már olyat, hogy egy állat mesterségesen megcsónkított orral szülessen?» A „mágus” (arab: „madzsúsz” plur.) elnevezés az óperzsa nyelvből származik: zarathustriánust, a perzsa dualizmus hívét, vagy az araboknál egyszerűen „nap- és tűzimádót” jelent.

azáltal próbálná helytelenségét kimutatni, hogy például a követ arannyá, a botot kígyóvá változtatja, még ez sem ébreszt kétséget, és nem visz tagadásba. Ha például tudom, hogy tíz több, mint három, és valaki ezt mondaná: „Nem igaz, hanem a három a több, bizonyosságul erre ezt a botot kígyóvá változtatom!”; ha a szemem előtt tenné is meg, akkor sem kételkedem emiatt az ismeretemben, legföljebb csodálkozni fogok azon, hogy mi módon volt erre képes. De ahhoz, amit megismertem, továbbra sem fér kétség.

Így vált világossá számomra, hogy mindaz az ismeret, amelyet nem ilyen módon ismerek, és amelyben nem ennyire vagyok bizonyos, olyan ismeret, melyben nem bízhatom, és nem lehetek biztos benne. És bármely ismeret, amely nem ad bizonyosságot, nem biztos ismeret.

I. A SZOFISZTIKUS OKOSKODÁS BEFOLYÁSA ÉS A MEGISMERÉS LEHETŐSÉGÉNEK KÉTSÉGBEVONÁSA

Azután megvizsgáltam ismereteimet, és úgy találtam, hogy híjával vagyok az imént jellemzett tudásnak, ha nem számítjuk az érzéki észrevételeket és a gondolati szükségszerűségeken alapuló ismereteket. Így okoskodtam: Most, miután eljutottam a kételkedésre, a problémák megoldását csak a mindenki számára nyilvánvaló ismeretektől remélhetem. Tehát azoktól, amik érzéki észrevételen és gondolati szükségszerűségeken¹⁵ alapulnak. Nem volt más lehetőség, mint hogy szilárd bizonyosságot szerezzek arról, vajon csak oly módon bízhatok-e az érzékekkel szerzett ismeretekben és abban, hogy a gondolati szükségszerűségek tévedéstől mentesek, mint ahogy korábban bíztam a gondtalan utánzással elsajátított ismeretekben. És bizonyosságom abból a fajtából való-e, amely az emberek többségénél van a spekulatív ismereteket illetően, vagy pedig valóságos bizonyosság, melyhez nem fér kétség, sem gyanúja a tévedésnek. Teljes komolysággal elkezdtem hát az érzékekkel felfogott és szükségszerűségeken alapuló ismereteimet elmélkedve vizsgálni, hadd lássam: kételkedhetek-e bennük igazán? Kétkedő vizsgálódásom aztán odáig juttatott, hogy nem lehetek teljes bizonyosságban az érzékekkel szerzett ismereteket illetően sem. Aztán ez a kétség tovább terjeszkedett ilyenféleképpen: Honnan származik az érzékekkel szerzett ismeretekben való bizodalom? A legerősebb érzékelés a látás képessége. Ez figyelmeztet az árnyékokra, s azt tapasztalja, hogy áll és nem mozdul. Úgy ítél hát, hogy tagadja a mozgás meglétét. De azután kísérlet és megfigyelés segítségével egy óra múlva megtudja, hogy az árnyék mozog, és hogy nem hirtelen ugrással mozdult el, hanem a folyamat fokozatosságával, oly módon, hogy egy pillanatra sem állt meg közben. Vagy feltekint egy csillagra és kicsinynek találja, nem nagyobb, mint egy dénár. S akkor jönnek a geometria bizonyosságai arra, hogy az méretét tekintve hatalmasabb a Földnél. Ebben és az ehhez hasonló, érzékekkel megismert dolgok esetében az érzékelés ítélőképessége meghozza a maga ítéleteit, de az értelem ítélőképessége meghazudtolja ezeket, annyira kétségbe vonja igazságukat, hogy többé már senki sem veheti védelmébe őket. Így okoskodtam: Oda van az érzékekkel megismert dolgok bizonyossága is. Netán nincs bizonyosság, csak az ész segítségével szerzett ismeretekben, ezek az elemi ismeretek¹⁶ közé tartoznak. Mint például az, hogy tíz több mint három, vagy az állítás és tagadás nem lehet érvényes ugyanazon dologra egyszerre, mint ahogy a teremtett nem lehet egyszerre mind örökkévaló, a létezőről nem állítható, hogy nem létezik, s a lehetetlenről sem, hogy szükségszerű. És akkor megszólaltak az érzékekkel szerzett ismeretek: „Honnan vagy olyan biztos abban, hogy az ésszel szerzett ismeretekbe vetett bizodalom nem jut-e arra

¹⁵ Al-Ghazálj itt szembe állítja egymással az érzéki észrevételen (empíria) alapuló megismerést (hisszóját) és az ettől független, illetve ezt felülbíró racionális megismerést, amely a gondolati szükségszerűségeken (darúróját) alapul. Hasonló jelentése van a modern filozófiában az „a posteriori” megismerés (mely az észlelésből és a tapasztalatokból származik) és az „a priori” ismeret (mely egyedül az értelemről, az észről származik) ellentétének.

¹⁶ °Alj al-Dzsordzsánij szerint az „awwalij” (tsz. awwalíját) szó azt az ismeretet jelenti, „amelynek a belátásához az értelem egyáltalán nem szorul feltevésre, sem tapasztalatra, sem hasonlókra, mint például amikor azt mondjuk: »az egy fele a kettőnek és az egész nagyobb, mint a része«; ehhez a két ítélethez nem kell más, mint hogy a két megfelelő dolgot magunk elé képzeljük; ezért ez a szó szűkebb értelemben használatos, mint a „darúríj” (gondolati szükségszerűség) kifejezés” (i.m. 40. p).

a sorsra, mint az érzékekkel szerzett ismeretekbe vetett bizodalmad, hisz korábban bizonyos voltál bennem, s jött az értelem ítélete és meghazudtolta engem. Ha az értelem ítélete nem volna, még mindig nekem hinnél. És lehet, hogy az értelem megismerésén túl van még egy másik ítélőbíró, mely ha megjelenik, meghazudtolja az ész a maga ítéletében, mint ahogy hazugnak nyilvánította az értelem ítélő bírása az érzékeket az ítélethozatalban, amint megjelent. Az új megismerés megjelenésének hiánya még nem jelenti meglétének a lehetetlenségét.”

Ekkor egy pillanatra megtorpantam a válasz megadása előtt. A bizonytalanságomat növelte az álom kétértelműsége. Így okoskodtam: Nem úgy van-e, hogy alvás közben sok mindent elképzelsz és sok olyan helyzet jelenik meg előtted, melyeknek bizonyosságot és valóságot tulajdonítasz, s amíg alszol, nem is kétkedsz bennük. De mihelyt fölébredsz, mindjárt megtudod, hogy az álmokképek és gondolatok egyikének sem volt értelme és haszna. Honnan vagy hát olyan bizonyos abban, hogy mindaz, amit az érzéked és értelmed segítségével ébrenlétedben valóságnak tartasz, az tényleg valóság; attól az állapottól függetlenül, amelyben éppen vagy? Mert lehet, hogy rád tör egy olyan állapot, amely az ébrenlétedhez úgy viszonylik, mint az ébrenlét az alváshoz, s így ébrenléted hozzá képest alvás csupán! És ha eljön ez az állapot, megbizonyosodhatsz arról, hogy minden, amit értelemmel elgondoltál, csak a fantázia üres játéka volt. És talán erre az állapotra hivatkoznak a misztikusok, mint az ő sajátjukra, midőn azt állítják, hogy ebben az állapotban – magukba mélyedve eltávolodván érzékeiktől – olyan helyzeteket élnek át, melyek nem felelnek meg az ésszerűségeknek. Vagy talán ez az állapot a halál maga, s erről mondotta Isten küldötte – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – : „Az emberek alusznak, s a halállal ébrednek csak föl”¹⁷. És talán az evilági élet alvás csupán az eljövendő világhoz képest, s ha meghal az ember, a dolgok másképpen jelennek meg számára, mint ahogy mostan látja őket. És akkor így szólnak majd hozzá: „Levettük rólad a leplet, s látásod ma már éles”¹⁸.

Mikor ezek a gondolatok támadtak bennem, sebet ütöttek a lelkemen. Kerestem a gyógyulást, mely nem adatik meg, míg csak nincsen bizonyíték, mely elhárítaná a betegséget. De nem állapítható meg bizonyíték az elemi ismeretek összeállítása nélkül. Ha ezek nem bizonyulnak helyesnek, akkor képtelenség általuk helyes következtetések levonása. És tovább kínozta ez a betegség, s majd két hónapig eltartott, amíg a szofisták útját jártam. Ez az állapotomra vonatkozik, nem a szavakkal is megfogalmazott gondolataimra. Akkor kigyógyított a magasságos Isten ebből a betegségből és lelkem újra egészséges és nyugodt lett, és újra bízni kezdett a már elfogadott gondolati szükségszerűségekben a korábbi bizonyosság szerint. De ez nem valamiféle logikus gondolatmenet által történt, hanem ama fény által, amellyel Isten megvilágítja a szívet. Ez az a világosság, amely az ismeretek többségének kulcsa. És aki azt képzei, hogy a „leleplezés”¹⁹ aprólékosan kidolgozott következtetések eredménye, az korlátok közé szorítja a magasságos Isten kegyelmét, melynek nincsenek határai. Amikor megkérdezték Isten küldöttét – Békesség legyen veled! – a „feltárásról”, és hogy mi az értelme ennek a mondatnak a magasságos Isten ígéretében: „Ha valakit Isten az igazságra akar vezérelni, annak szívet feltárja az iszlám előtt”²⁰, ő így szólt: „Ez az a fény, amelyet a magasságos

¹⁷ Ezt a mondást °Alj ibn abí Tálibnak tulajdonítják.

¹⁸ Korán 50:22/b

¹⁹ vö. Korán uo.

²⁰ Korán 6:125/a

Isten az emberi szívbe vet”²¹. Ekkor azt kérdezték: „És mi az ismertető jele?” Ezt mondta: „A távolodás e csalóka világtól és a töredelmes odafordulás az örökkévaló világhoz”. Továbbá így szólt erről – Békesség legyen vele! – : „A magasságos Isten az embereket sötétben teremtette, majd a saját világosságából árasztott reájuk”²². Ettől a világosságtól kell várnunk, hogy „lehulljék a lepel”, és ez a világosság az isteni jóságból árad ki bizonyos időkben, és szükséges, hogy az ember készüljön reá, miként ő mondotta – Békesség legyen vele! – : „Uratoknak éltetek napjaiban vannak ajándékai. Nem kellene-e készen lennetek elfogadásukra?”²³.

Az elmondottak célja tehát, hogy teljes odaadást munkáljon a kutatás iránt, míg el nem jutunk addig, ami már nem kutatható. Az elemi ismeretek maguk nem kutathatók, hiszen jelenlévők. És ha a jelenlévőt kutatni kezdik, az szem elől vész és elrejtetik. Aki pedig a kikutathatatlant kutatja, nem hanyagolja-e el azt, ami kutatható?

²¹ An-Naszafij *Korán-kommentárjában* a megfelelő helyen (6:125/a) a magyarázatban olvassuk a következő hagyományt: „Ha behatol a világosság az emberi szívbe, az feltárul és kinyílik. Akkor megkérdezték: És mi az ismertető jele? Ő így válaszolt: A töredelmes odafordulás az örökkévaló világhoz, távolodás e csalóka világtól és készenlét a halálra még eljövetele előtt.” (*Tafsír an-Naszafij – Dár al-kitáb al-^carabij – Bejrút–Lubnán, én. 2. kötet, 32. p).*

²² At-Tirmidzij és Ahmed gyűjteményében szerepel. At-Tirmidzij (a 2566-os számon) a következő szöveggel hozza: „Az erős és hatalmas Isten az embereket sötétben teremtette, majd a tulajdon világosságából árasztott reájuk. Akit elért ez a világosság, az isteni vezetést kap, akit pedig elkerült, az eltévelyedik. Ezért mondom: Kiszáradt a toll az Isten tudása felett.”

²³ A nagytekintélyű hagyomány-gyűjteményekből hiányzik. A következő szöveggel szokták idézni: „Imádkozzatok a jóért egész életetekben és legyetek készen Isten kegyelme ajándékainak elfogadására, mert neki vannak az ő kegyelméből ajándékai.”

II. A KUTATÓK CSOPORTOSÍTÁSA

Miután a magasságos Isten – kegyelméből és véghetetlen jósága által – kigyógyított ebből a betegségből, a kutatókat négy fő csoportba soroltam:

1. A teológusok (mutakallimún)²⁴, akik azt hangoztatják, hogy ők a bölcs belátás és az elmélyült gondolkodás mesterei.
2. A bátiniták (bátiníja)²⁵, akik azt állítják, hogy ők a taníttatás részesei és az ő kiváltságuk, hogy a tévedhetetlen imámtól a tudást átvegyék.
3. A filozófusok²⁶, akik azt állítják, hogy a logika és a bizonyítás mesterei.
4. A misztikusok (szúfíja)²⁷, akik azt állítják, hogy ők az isteni jelenlét kiváltságosai; a színről-színre látás és megnyilatkozás részesei.

Majd így okoskodtam: Az igazság nem kereshető e négy csoporton kívül, hisz ők azok, akik az igazság keresésének útját járják. És ha az igazság távol marad tőlük, akkor nem marad az igazság elérésére semmi remény többé; de nem kívánható a gondtalan utánzáshoz való visszatérés sem a vele való szakítás után, hisz a gondtalan utánzó létfeltétele, hogy ne legyen tudatában annak, hogy ő utánzó. Amint tudomást szerez róla, összetörik utánzásának üveg edénye. Nem állíthatja egybe többé: hiába gyűjti össze szilánkjait, hogy egymáshoz illessze őket. Kivéve, ha tűzben megolvad és más alakot, új formát adnak neki.

Sietve láttam hozzá, hogy bejárjam ezeket az utakat; gondosan tanulmányozván mindazt, ami ezeknél a csoportoknál megtalálható; elsőként a teológiát, másodsor a filozófia útját, harmadszor a bátiniták tanítását, és végül a misztika útját tárgyalom.

1. A teológia - célja és eredménye

Mindenekelőtt nekifogtam a teológia tanulmányozásának és sikerült elsajátítanom és megértenem. Elolvastam a közülük való szerzők írásait s magam is megírtam róla mindazt, amit kívánatosnak tartottam megírni. Olyan tudományra bukkantam benne, amely megfelel ugyan a saját célkitűzésének, de nem elégíti ki az enyémet. Mivel annak célja csupán, hogy a prófétai hagyományhoz ragaszkodók hittételeit őrizze és védelmezze attól, hogy az újítók összezavarják. Mert a magasságos Isten az ő prófétájának szája által kijelentette az alapvető hittételeket, tehát magát az igazságot, amely magába foglalja a helyes vallásgyakorlatot és életvitelt; amint ennek ismerete kifejezésre jut a Koránban és az iszlám hagyományban. A Sátán azonban az újítóknak olyan dolgokat sugalmazott,

²⁴ Vö. 2. jegyzet

²⁵ Vö. 3. jegyzet

²⁶ Vö. 4. jegyzet

²⁷ Vö. 5. jegyzet

amelyek ellene mondanak a prófétai hagyománynak. Addig foglalkoztak ezzel, míg zavarossá nem kezdték tenni az igaz hit tételeit az azt vallók körében. Akkor támasztotta a magasságos Isten a teológusok csoportját, akiket arra indított, hogy a prófétai hagyományt célszerű beszéddel védelmükbe vegyék, hogy lehulljon a lepel a tévtanító újítók hamisításairól, amelyeket a prófétai hagyomány rovására követtek el. Így keletkezett tehát a teológia és így lettek neki művelői. Néhányan közülük neki is láttak annak, amivel a magasságos Isten megbízta őket, és helyesen védelmezték a prófétai hagyományt, és ügyesen küzdöttek a prófétai hagyomány által közvetített hittételek megóvása érdekében, szembe szegülvén mindazzal, amivel az újítók előálltak. De ebben olyan előfeltevésekre²⁸ építettek, amelyeket az ellenfeleiktől vettek át. Erre kényszerítette őket a gondtalan utánczás, vagy az egész gyülekezet egyetértése, vagy egyszerűen a Koránból és az iszlám hagyományból való pusztán átvétel. Fő feladatuknak tekintették ellenfeleik ellentmondásainak kiszűrését és azt, hogy számon kérjék tőlük az előfeltevéseiknek megfelelő következtetések levonását. De ez keveset használ annak, aki csak a gondolati szükségszerűségeket tartja kellően megalapozottnak. Ezért a teológia nem elégítette ki az igényemet és nem gyógyított ki betegségemből, amely miatt panaszkodtam. Igen, amikor létrejött a teológia művelése és megnövekedtek erőfeszítései, az idő múlásával a teológusok tekintete arra irányult, hogyan válhatnak fel a prófétai hagyomány védelmére a dolgok valóságának kutatásával. Belemerültek tehát a lényegiségek, a lényegtelen tulajdonságok²⁹ és alaptételeik vizsgálatába. Mivel azonban nem ez volt tudományuk eredeti célja, nem jutott el vizsgálódásuk a kitűzhető legtávolabbi célig. Ezért nem származott belőle semmi olyan, mely teljesen eltörölné a bizonytalanság homályát, ami az emberek közötti vitatkozások miatt támadt. Nem tartom lehetetlennek, hogy rajtam kívül valaki másnál ez mégis megtörtént. Sőt abban sem kételkedem, hogy ez az embereknek egy egész csoportjával is megtörténhetett, de csak oly módon, hogy egyes kérdésekben, amelyek nem az elemi ismeretekre vonatkoznak, ez a gondtalan utánczással keveredett. A céloom azonban az, hogy a magam állapotáról beszéljek, nem pedig az, hogy kétségbe vonjam mások gyógyulását a teológia által. Mert a gyógyszerek a betegségek fajtái szerint különbözőek. És hány gyógyszer van, amely az egyik betegnek használ, a másiknak pedig ártalmára van!

2. A filozófia

(eredménye – ami kifogásolható benne és ami nem az – ami hitetlenné teszi művelőjét és ami nem teszi azzá – ami veszélyes újításnak számít benne és ami nem – annak kimutatása, hogy mi az, amit eltulajdonítottak a filozófusok az igazság híveinek³⁰ beszédéből – annak kimutatása, hogy mi az, amit elegyítettek az igazság híveinek beszédével, hogy ily módon sikeresebben terjesszék hamisságukat – Miért riadtak vissza az emberek attól, hogy elfogadják igazságnak azt, amit hamissággal elegyítettek – hogyan

²⁸ Itt a premisszákról van szó, azokról az előfeltevésekről, amelyekből az ember kiindul, hogy valamire következtetni tudjon. A kifejezés al-Farábijtól (kb. 870–950) származik. Az arab „muqaddama” szót a „praemissum”, tsz. „praemissa” („előrebocsátott”) kifejezéssel fordították latinra.

²⁹ A szubsztanciákról és az akcidensekről, tehát a dolgok maradandó, változatlan lényegéről és esetleges, változó, nem lényegi tulajdonságairól van szó.

³⁰ szunniták

*szűrhető ki az igazságnak tetsző hamisításokkal elegyített beszédükből a színtiszta igazság)*³¹

Miután kifogytam a teológia tanulmányozásából, mindjárt a filozófia tanulmányozásába kezdtem. És ekkor megbizonyosodtam afelől, hogy valamely tudomány romlottságát nem ismerheti fel az, aki nem ismeri meg az illető tudomány végső határait, olyannyira, hogy már e tudomány alapjainak legnagyobb ismerőjével egyenrangúnak számít; sőt meg is haladja és túllép azon a fokon, ahová ő eljutott; a mélységnek és veszélynek olyan mértékű ismeretére tesz szert, amelyet az illető tudomány tulajdon művelői nem is sejtének. Mert csakis ebben az esetben lehet igaz az, amit valaki egy tudomány romlottságáról állít. Én azonban az iszlám tudósai közül egyet sem láttam, hogy ilyen eltökéltséggel és érdeklődéssel fordult volna a filozófia felé.

Nem található a teológusok könyveiben a filozófusok állításaira adott válaszaik között egyetlen szó sem, amely ne lenne túlságosan bonyolult és összefüggéstelen, nyilvánvalóan ellentmondásos és hamis. Még egy figyelmetlen átlagembert sem lehet elcsábítani velük, nemhogy olyan valakit, aki azt állítja magáról, hogy a tudományok részleteiben jártos. Aztán nyilvánvalóvá lett számomra az is, hogy valamely irányzat elvetése anélkül, hogy megértenénk és megismernénk legbensőbb lényegét, az olyan, mintha vaktában találgatnánk. Nagy alaposággal hozzáfogtam tehát, hogy ezt a tudományt könyvekből elsajátítsam. Pusztán olvasmányaimra hagyatkoztam anélkül, hogy tanár segítségét igénybe vettem volna. A szabad időmet használtam fel erre, amikor éppen nem voltam elfoglalva azzal, hogy a vallástudományokat tanítsam vagy róluk könyvet írjak, mert teljesen igénybe vett az oktatás, hisz háromszáz fős diákságnak adtam elő Bagdadban.

A magasságos és felséges Isten csupán ellopott órák olvasmányainak segítségével megismertette velem filozófiai tudományaiknak végső határait alig két esztendő alatt. Persze még közel egy évig folytattam gondolkodásom elmélyítését benne, miután megértettem. Egyre csak visszatértem hozzá, meghánytam-vetettem, újra megvizsgáltam mélységeit és veszélyeit, míg aztán megismertem, mi az, ami megtévesztés és csalás, igazolás és hitetés benne, olyan bizonyossággal, melyhez nem fért többé kétség.

Most pedig halljad, hogy jártam tudományaik eredményével. Először is csoportokat különböztettem meg közöttük és megfigyeltem tudományaik tagozódását. Mindnyájukat – annak ellenére, hogy számos csoportra oszthatók – a hitetlenség és istentelenség jellemzi, akár ókoriak vagy régiek, akár a későbbiek vagy a legkorábbiak közül valók, óriási különbségek vannak közöttük az igazságtól való távolság illetve a hozzá való közelség tekintetében.

a) A filozófusok csoportjai – közös jellemzőjük a hitetlenség

Tudd meg, hogy a filozófusok – csoportjaik sokasága és irányzataik különbözősége ellenére – három fő típusba sorolhatók: a materialisták, a naturalisták és a teisták.

Első csoport: a materialistáké, akik a legrégebbiek közül valók. Tagadták, hogy a világnak van alkotója és kormányzója, aki mindentudó és mindenható. Azt állították, hogy

³¹ Ez a részletes alcím nem minden szövegkiadásban szerepel.

a világ mindig megvolt úgy, amint van, mégpedig önmagától, nem pedig alkotó által; és az élőlények a megtermékenyítő sejtől, a megtermékenyítő sejt pedig az élőlényből származik; így volt ez, és így is marad mindörökké. (Ezek az istentelen szabadgondolkodók.)

Második csoport: a naturalistáké, akik rengeteg kutatást végeztek a természet világáról, az állatok és növények különlegességeiről; belemélyedtek az élőlények testrészeinek anatómiájába, és felismerték benne a magasságos Isten csodálatos alkotásait, bölcsességének páratlanságát, ami arra készítette őket, hogy elismerjék a bölcs és mindenható (Istent), aki átlátja a dolgok célját és kimenetelét. Mert senki sem foglalkozhat anatómiával és fiziológiával anélkül, hogy közben ne részesülne annak szükségképpen megismerésében, hogy az élőlények testi fölépítésének, különösképpen pedig az ember testi fölépítésének megalkotója tökéleteset hozott létre. Mivel azonban sokat kutatták a természetet, úgy tűnt nekik, hogy a vérmérséklet kiegyenlítődése nagy befolyással van az állat képességeinek kialakulására, s azt gondolták, hogy az ember gondolkodó képessége is a vérmérsékletétől függ, és mindjárt megszűnik, mielőtt a vérmérséklet felmondja a szolgálatot, és ha egyszer elveszett, akkor képtelenség ismét életre kelteni – amint állították. Ezért az volt a véleményük, hogy a lélek meghal, és nem tér vissza többé. Ennek következtében tagadták a túlvilágot, a paradicsomot és a pokol tüzét, az utolsó ítéletre való összesereglést, a feltámadást és az ítéletet. Ezért az ő felfogásuk szerint a kegyes cselekedet nem nyeri el megérdemelt jutalmát, se a bűn a méltó büntetését. Így aztán nem maradt semmi, ami visszatartotta volna őket attól, hogy állatok módjára szabad folyást engedjenek vágyaik kielégítésének. Ezek szintén hitetlen szabadgondolkodók, mivel a hit lényege szerint hit Istenben és az utolsó ítélet napjában. Ők azonban tagadják az utolsó ítéletet, még ha hisznek is Istenben és tulajdonságaiban.

Harmadik csoport: a teistáké, ők már későbbiek, közéjük tartozott például Szókratész. Ő volt Platón mestere. Platón pedig Arisztotelész mestere volt. Arisztotelész volt az, aki megalkotta számukra a logika rendszerét, kidolgozta számukra az egyes tudományokat; írásba foglalta számukra azt, ami korábban nem volt még leírva, világossá tette ismereteik közül azt, ami még csiszolatlan volt. Mindannyian elutasították a materialisták és naturalisták két korábbi csoportját, és azáltal, hogy feltárták fonáságaikat, másokat mentesítettek ettől. „És megkímélte Isten a hívőket a harctól”³² azáltal, hogy ők egymással harcoltak. Aztán Arisztotelész cáfolta Platónt, Szókratészt és aki korábban élt a teisták közül, olyan alapossággal, hogy mindnyájuktól teljesen elhatárolta magát. Azonban mégis megtartott magának hitetlenségük és találmányaik hitványságaiból egyet s mást, melyekkel képtelen volt szakítani. Ezért kell őket és követőiket az iszlám filozófusok közül hitetleneknek tartanunk, mint például Ibn Színát (Avicenna), Al-Fárábijt (Al-Farabius)³³ és másokat. Meg kell azonban vallanunk, hogy nem

³² Korán 33:25/b

³³ Abú Naszr Mohammed al-Fárábij (kb. 870–950) az arab arisztotelészi iskola filozófusa, Arisztotelész mögött „a második mester”-nek nevezték. Ő volt az, aki az arab filozófiában az első komoly kísérletet tette arra, hogy Ammóniosz Szakkasz példáját követve a platóni és arisztotelészi filozófiát egyeztesse ill. a kettő között harmóniát teremtsen. Kétkedett abban, hogy Arisztotelész a világ kezdetnélküliségét tanította volna; így megtarthatta az iszlámnak a világ teremtettségébe vetett hitét. Abú °Alj ibn Színá (980–1037) al-Fárábij-n túllépve újplatonikus misztikába hajló gondolatoknak adott helyet egyébként szigorúan Arisztotelészre alapozó tudományos rendszerében. Az *elvele elrendeltetés titka* című tanulmányában emberi szavakba nem foglalható titkokra tesz utalást; olyan ezoterikus ismeretekről beszél, „amelyek csupán sejthetők és leplezett formában taníthatók, mert nyilvánosságra hozataluk a világ romlását okozhatná”. Goldziher szerint joggal beszélhetünk a filozófus Avicenna kétszínű játékáról, hisz gondolkodásában „minden átmenet nélkül áll egymás mellett arisztotelészi enciklopédiája és misztikus írásai”. (Goldziher Ignác: A középkori muszlim és zsidó filozófia; in: *Az iszlám kultúrája – Művelődéstörténeti tanulmányok* – Budapest, 1981, második kötet, 892–894. p)

közvetítette senki Arisztotelész tudományát az iszlám filozófusok közül olyan hűséggel, ahogy ezt ez a két férfiú tette. Amit nem ők ketten közvetítettek, az nem mentes a tévedéstől és tévesztéstől, melytől az olvasó elméje annyira összezavarodik, hogy képtelen lesz a megértésre. És ami érthetetlen, azt lehet-e egyáltalán cáfolni vagy elfogadni? És mindaz, ami hiteles nálunk Arisztotelész filozófiájából e két férfiú közvetítésének köszönhetően, három részre osztható:

Az egyik rész, amelyet hitelenségnek kell tartanunk, a másik, amit veszélyes újításnak kell nyilvánítanunk, végül a harmadik rész, amelyet lényegileg nem kell megtagadnunk. Erről szólunk most részletesen.

b) A filozófiai tudományok felosztása

Tudd meg, hogy a filozófiai tudományok kitűzött célunk szempontjából hat részre oszthatók: a matematikai, logikai, természetismereti, metafizikai, politikai és etikai tudományokra.

1. A matematikához tartozik a számtan, mértan és csillagászat. Ezek azonban nem foglalkoznak vallási kérdésekkel, sem úgy, hogy cáfolnának, sem pedig úgy, hogy állítanának valamit, hanem csak bizonyítható dolgokkal, amelyeket nem lehet többé kétségbe vonni, ha már egyszer megértettük és megismertük.

Ebből két baj is származott:

Az első, hogy aki figyelmet szentel e tudományoknak, elcsodálkozik részletekbe menő pontosságukon és bizonyítékaik meggyőző erején, ezért oly mértékben megnövekszik a filozófusok megbízhatóságába vetett bizodalma, hogy már azt kezdi hinni, hogy minden tudományuk a matematikához hasonló világossággal és bizonyító erővel bír. Azután hall valamit közszájon forgó istentelenségükből és arról, hogy tagadják az isteni tulajdonságokat és elhanyagolják az isteni törvényt, és akkor merő utánzásból ő is istentelenné válik, mert így okoskodik: Ha a vallás igaz volna, akkor ez nem lehetne rejtve azok előtt, akik ezt a tudományt ilyen alapossággal művelik. Mivel azonban hallomásból már ismeri istentelenségüket és hitelenségüket, arra a következtetésre jut, hogy a hitelenség és a vallástalanság az igazság maga. Hány embert láttam, akinek ezen kívül semmi más oka nem volt arra, hogy ilyen mértékben eltávolodjék az igazságtól! Erre ilyen formán lehetne érvelni: Ha valaki egy valamihez ért, az még nem jelenti azt, hogy szükségszerűen minden dologhoz értenie kell. Így nem szükségszerű, hogy az, aki ért az iszlám joghoz és teológiához, értsen az orvostudományhoz is. Vagy aki tudatlan a racionális tudományokban, az tudatlan lenne a grammatikában is. Hanem minden tevékenységnek megvannak a szakértői, akik elérték benne az elérhető legmagasabb szintet, ugyanakkor másban ostobának és tudatlannak kell tekinteni őket. Amit a korábbi filozófusok a matematikai tudományokról mondtak, azok bizonyításon alapulnak, amit viszont a metafizikáról mondtak, csak vélekedésen. Persze ezt csak az ismeri, aki gondosan megvizsgálta és elmélyedt benne. Mert ha be kell ismernie, hogy ezt gondtalan utánzással sajátította el, akkor ez nem jelenti az elfogadás álláspontját, hanem csak azt, hogy elsodorta őt a szenvedélye, a hősködés, a többnek látszani akarás és az önmutogatás becsvágya abba az irányba, hogy ragaszkodjék a filozófusokról alkotott jó véleményéhez az összes tudományaik tekintetében. És ez olyan nagy baj, hogy miatta óvni kell mindenkit attól, hogy elmélyedjen ezekben a tudományokban, melyek ha nem kapcsolódnak is közvetlenül a vallás kérdéséhez, mégis mivel tudományaik alapvetését jelentik, nem hagyja az embert érintetlenül a filozófusok gonoszsága és rosszindulata.

Ezért kevesen vannak, akik miután belemélyedtek, ki ne vetkőztek volna vallásukból és le ne oldódott volna fejükről a kegyesség köteléke.

A második baj azoknál keletkezett, akik hívei ugyan az iszlámnak, azonban tudatlanok. Az ilyen úgy véli, hogy a vallásnak azáltal kell győzelemre jutnia, hogy a filozófusoknak tulajdonított minden tudományt megtagadják. Ezért tagadják hát az összes tudományaikat és azt állítják, hogy tudatlanok bennük. Sőt még azt is tagadják, amit a nap- és holdfogyatkozásról mondtak, állítván hogy az ellentmond az isteni törvénynek. Mihelyt aztán ez olyan valakinek a fülébe jut, aki vitathatatlan bizonyítékon nyugvó ismerettel rendelkezik róla, akkor az nem a bizonyítékának érvényességében fog kételkedni, hanem azt hiszi, hogy az iszlám a tudatlanságra és a vitathatatlan bizonyítékok érvényességének tagadására épül, és akkor növekedni fog a vonzalma a filozófia iránt, ugyanúgy ellenszenvet is az iszlámmal szemben. Hatalmas bűnt követ el a vallás ellen az, aki azt hiszi, hogy az iszlám ezeknek a tudományoknak a tagadásával győzedelmeskedik. Mert nincs az isteni törvényben semmi olyan, amely állítana vagy tagadna valamit ezekben a tudományokban, ugyanakkor ezek a tudományok sem foglalkoznak vallási kérdésekkel. Így szólt a Próféta – Békesség legyen vele! – : „A Nap és a Hold két jel a magasságos Isten jelei közül. Nem valakinek a halála vagy születése miatt van fogyatkozásuk. Ha azonban mégis ezt látjátok, akkor találjatok menedéket a magasságos Isten dicsőítésében és az általa rendelt istentiszteletben”. És ebben semmi nincs, ami szükségessé tenné a számtan tagadását, amely megismertet a Nap és a Hold járásával, együttállásukkal (konjunkció), vagy egy meghatározott módon való szembenállásukkal (oppozíció). Ha a Prófétának – Békesség legyen vele! – ezt a mondását idézzük: „Mert az Isten, ha valaminek a számára megjelenik, az engedelmeskedni fog neki”, ne felejtjük el, hogy ez csak kiegészítés (hozzáfűzés), amely eleve nem szerepelhet a hibátlan hagyományokat tartalmazó gyűjteményekben. Ennyit a matematikai tudományok megítéléséről és a velük kapcsolatos bajokról.

2. A logikai tudományokból sem kapcsolódik semmi a valláshoz, sem úgy, hogy cáfolna, sem pedig úgy, hogy állítana valamit; mert hiszen a bizonyítás és a szillogizmusok módozatait, a bizonyítás premisszáinak feltételeit, az összetételek formáit, a helyes meghatározás feltételeit, továbbá megalkotásának módját elméletileg vizsgálja. Az ismeret vagy képzet (fogalom), melyet meghatározás útján, vagy pedig ítélet, amelyet bizonyítás útján sajátíthatunk el. Ebben semmi olyan nincs, amit tagadni kellene. Ellenkezőleg, ez megfelel annak, amit a teológusok és az elméleti gondolkodás hívei tartottak a bizonyításról. Csak a kifejezésmódban és a terminológiában különböznek tőlük, továbbá abban, hogy a logika művelői alaposabbak és pontosabbak a definíciókat és a felosztásokat illetően. A következő példa mutatja, hogy milyen módon beszélnek ezekről: Ha bizonyos az, hogy minden $A=B$, akkor ebből szükségszerűen következik, hogy némely $B=A$, azaz ha bizonyos az, hogy minden ember élőlény, akkor ebből szükségszerűen következik, hogy némely élőlény ember. De ezt így is kifejezhetik: az egyetemes állítás megfordítva részleges állítás lesz. De mi köze van ennek a vallás érdekeihez, hogy az bármit is tagadjon, vagy kérdésessé tegyen benne? Mert ha ezt teszi, tagadásának nem lesz más eredménye a logika művelőinél, mint az, hogy nemcsak annak értelméről lesznek lesújtó véleményekkel, aki tagad, hanem még annak vallásáról is, aki azt hiszi, hogy az az efféle tagadáson alapul. Másfelől igaz, hogy ők meg bizonyos mértékben visszaélnék ezzel a tudománnyal, amikor feltételeket gyűjtenek össze a bizonyítás számára, amelyek tudvalevőleg elengedhetetlenek a bizonyosság elnyeréséhez; ám mihelyt ezeket vallási célokra vonatkoztatják, és már nem teljesíthetik az iménti feltételeket, akkor igen könnyelműen viselkednek. Mert előfordulhat az, hogy olyan valaki tanulmányozza a logikát, aki célszerűnek és világosnak találja, és azt gondolja, hogy a sok istentelenséget, melyeket ők közvetítenek, ilyen egyértelmű bizonyítékok támasztják alá.

Akkor aztán ő is istentelenségre adja a fejét, még mielőtt az isteni tudományokat áttanulmányozta volna.

Ez a baj is könnyen megtörténhet.

3. A természettudományok az égboltozatot és csillagzatait vizsgálják, továbbá mindazt, ami az ég alatt van: az elemeket; ilyenek a víz, a levegő, a föld, a tűz; aztán az összetett testeket, ilyenek az állatok, a növények és az ásványok; és vizsgálják ezek változásának, átalakulásának és keveredésének okait. Ez megfelel az orvostudomány vizsgálódásainak az emberi testről, annak fő- és mellékszerveiről, valamint állapota alakulásának okairól. És mint ahogy nem tartozik a vallás lényegéhez, hogy feltétlenül tagadnia kellene az orvostudományt, ugyanígy nem feltétele a vallásnak a természettudomány tagadása sem. Kivételt képeznek azok a sajátos kérdések, melyeket a *Filozófusok ellentmondásai* című könyvünkben említettünk, és további kérdések, amelyekben szükségképpen ellent kell mondanunk, mert ha meggondoljuk, emezek alá sorolhatjuk őket. Az egész probléma lényege, hogy az ember tudatában legyen annak, hogy a természet a magasságos Istennek van alávetve, nem önmagától működik, hanem teremtője munkálkodik benne. A Nap, a Hold, a csillagok és a természet tárgyai az ő parancsának engedelmeskednek; egyik sem működik közülük önmagában és önmaga által.

4. A legtöbb hibát a metafizika területén követték el, mivel képtelenek voltak arra, hogy teljesítsék a bizonyításokban azokat a feltételeket, melyeket még a logikában szabtak meg. Emiatt számos vita keletkezett közöttük a metafizika területén. Arisztotelész irányzata, amint azt Al-Fárábij (al-Farabius) és Ibn Színá (Avicenna) közvetítésében találjuk, közel áll az iszlám filozófiai irányzatokhoz. Hibáikat azonban hűsz alapkérdésben összegezhetjük. Ezek közül háromban hitetleneknek kell őket tekinteni, a fennmaradó tizenhétben pedig veszélyes újítóknak. Annak érdekében, hogy ebben a hűsz kérdésben tévelygéseiket kimutassuk és megcáfoljuk, írtuk meg *A filozófusok ellentmondásai*³⁴ c. könyvünket. Az a három kérdés pedig, amelyben minden muszlimmal szemben állnak, így jelenik meg tanításukban:

a) A test nem fog feltámadni. Csupán a lélek az, amely jutalomban részesül, vagy elszenvedi a büntetést, és a jutalmak meg a büntetések is mind lelkiek, nem pedig testiek. Igazuk van ugyan abban, hogy a lelkieket hangsúlyozzák, mert olyanok is léteznek, de hazudnak akkor, amikor tagadják a testieket és hitetlenül szembeszegülnek az isteni törvénnyel azáltal, hogy ezt hangoztatják.

b) Ugyanilyen az a mondásuk, hogy „a magasságos Isten ismeri az általános fogalmakat (univerzálíák), de nem ismeri az egyedi valóságokat (szinguláriák)”. Ez is nyilvánvaló hitelenség, szemben az igazsággal: „És nem kerülheti el az ő figyelmét egy porszemnyi súly sem az egekben, sem a földön”³⁵.

c) Ugyanilyen az az állításuk is, hogy a világ örökkévaló, nincs kezdete és nem lesz vége. Nincs olyan muszlim, aki ezekben a kérdésekben ilyen felfogást képviselne. Aztán ezen fölül még tagadják az isteni tulajdonságokat is, és azt mondják, hogy az Isten mindentudó az ő lénye által, nem pedig az ő lényéhez járuló tudás által, valamint ehhez hasonlókat. Ez az álláspontjuk közel van a mu^ctaziliták³⁶ álláspontjához, mégsem kell a

³⁴ Vö. 4. jegyzet

³⁵ Korán 34:3 és 10:61

³⁶ A mu^ctaziliták (arab: mu^ctazila az i^ctazala = különváltak, elkülönül igéből: „elkülönülők”): aszketikus kegyességre hajló vallási racionalisták, akik az iszlám alapkérdéseit a józan észre (‘aql) támaszkodva próbálták megvitatni és a vallási alapfogalmakat dialektikus módszerrel igyekeztek tisztázni.

mu^ctazilitákat hitetleneknek tekintenünk ugyanilyen módon. Már említettük „Az iszlám hit és a szabadgondolkodó hitetlenség közti különbségtétel kritériuma” című könyvben, hogy megvetendő az olyan álláspont, amely mindent hitetlenségnek bélyegez, ami eltér az ő irányzatától.

5. Mindaz, amit a politikai tudományokról mondanak, a hivatali útmutatásokból származik, melyek a világi dolgokhoz és a hatalom gyakorlásához tartoznak. Ám ezeket a prófétáknak kijelentett isteni könyvekből és a próféták elődeinek bölcs mondásaiból merítették.

6. Minden, amit az etikai tudományokról mondtak, a lélek tulajdonságaira és jellemvonásaira vonatkozik. Megemlítik típusait és fajtáit, valamint azt, hogy miként kell bánni vele és küzdeni ellene. Ezt azonban a misztikusok tudományából merítették³⁷, akik készségesek és hajlamosak arra, hogy Isten nevét magasztalással emlegessék, vágyaiknak ellene mondjanak és a magasságos Istenhez vezető úton járjanak, lemondván e világ örömeiről. Sok minden feltárult előttük küzdelmeik során a lélek erényeiből és hibáiból, cselekedeteinek romlottságából, amit nyilvánosságra is hoztak. Ezeket átvették a filozófusok és hozzákeverték saját beszédükhöz, hogy azt díszül alkalmazva, hamisságuk terjesztésére használják. Volt az ő korokban, mint ahogy minden korban volt a kiválóknak egy csoportja; és nem engedi a magasságos Isten, hogy kifogyjon belőlük a világ, mert ők tartják, mint oszlopok a földet, az ő áldásaikkal száll alá a föld népéhez az isteni kegyelem, amint a hagyomány is megemlékezik róluk, hisz a Próféta – Békesség legyen vele! – így szólt: „Általuk kaptok esőt az égből és általuk kapjátok táplálástotok. Közülük voltak azok, akik a barlangban kerestek menedéket.”³⁸ A régi időkben voltak ők, amint a Korán ezt kifejezetten mondja.

Abból, hogy a prófétai szót és a misztikusok beszédét könyveikbe belekeverték, két további baj is származott. Az egyik annál, aki elfogadja a filozófiát, a másik annál, aki elutasítja.

1. Az a baj, amely abból származik, hogy valaki visszautasítja a filozófiát, valóban nagy. A naivoknak egy része azt gondolja, hogy ha (a próféták és misztikusok) beszéde előfordul a könyvekben hamisságukkal elegyítve, akkor azt mellőzni kell és nem szabad említeni. Sőt el kell utasítani mindenkit, aki idézi, csak azért, mert ők amazoktól hallották először, s gyenge értelmükkel mindjárt arra következtetnek, hogy az hamis, csak azért, mert az, aki idézi, megbízhatatlan. Ez épp olyan mint amikor valaki keresztyéntől hallja ezt a mondást: „Nincs más isten az Egyetlen Istenen kívül, Jézus pedig Isten küldötte”, és ilyen indokkal tagadja: „Ez keresztyén beszéd!”; de egyetlen pillanatra sem áll meg annak érdekében, hogy elgondolkodjon rajta: Vajon a keresztyén amiatt hitetlen-e, mert ezt vallja, vagy pedig azért, mert tagadja Mohammed – Békesség legyen vele! – prófétaságát? Mert

³⁷ Az iszlám filozófiai etika – és ezt al-Ghazálíjnak is tudnia kellett – nemcsak a „misztikusok tudományából” táplálkozott, hanem a görögök (a „későbbiek” ill. teisták) tudományából is. Jó példa erre Miskavaihi (930–1030), az iszlám legismertebb erkölcsfilozófusa, aki Arisztotelész lélektani műveire támaszkodik etikai bevezetőjének (*A boldogságról*) megfogalmazásában. Maróth Miklós szerint Miskavaihi „a késő antik etikai nézeteket Arisztotelész erkölcsstanába beledolgozva, s az így kapott rendszert az iszlám keretei közé helyezve *Arisztotelész immanens értéketikáját transzcendentális értéketikává változtatta*. Miskavaihinak sikerült elsőként az arab nyelvű erkölcsstani irodalomban az antik örökséget a muzulmán vallás követelményeivel összeegyeztetni”. Különösen is figyelemre méltó al-Ghazálíj sommás megállapításával kapcsolatban az, hogy a „vallási megújulást hozó művébe [*„Ihjá’ c’ulúm ed-dín” - „A vallástudományok életre keltése”*] beledolgozta Miskavaihi nézeteit is, és így...gondolatait...az egyetemes muzulmán kultúra közkincsévé tette.” (Maróth Miklós: Miskavaihi – 930–1030 – in: Miskavaihi: *A boldogságról* – fordította: Maróth Miklós – Budapest 1987, 57-69. pp)

³⁸ Vö. Korán 18:10

ha egyéb tekintetben nem hitetlen, hanem csak ennek tagadása miatt, akkor nem szükséges ellentmondani neki olyan dologban, amelyben nem hitetlen, mert hiszen az önmagában igazság, függetlenül attól, hogy ő is igaznak vallja-e vagy sem. De mindig ez volt az együgyűek szokása: emberek által ismerik meg az igazságot, és nem az igazság által az embereket. Aki azonban értelmes, az követi a hívők fejedelmének, ^cAlíj ibn Abí Tálibnak – Isten legyen vele elégedett! – tanácsát, aki így szólt: „Ne emberek által ismerd meg az igazságot, hanem előbb ismerd meg az igazságot, és akkor rá fogsz ismerni követőire”.

Az értelmes és az ismeretekben jártas ember előbb megismeri az igazságot; ezért magán az állításon gondolkodik el. És ha igaznak találja, akkor elfogadja, nem törődve azzal, hogy aki mondja, egyébként igazat szól-e, avagy nem. Mert könnyen megtörténhet, hogy abban a tudatban törekszik az igazság kiszűrésére a tévelygők mondásaiból, hogy az arany lelőhelye a leülepedett hordalék. Mint ahogy nem róható fel a pénzváltónak sem, ha belenyúl a pénzhamisító erszényébe és kiválogatja a tiszta aranyat a hamis és értéktelen közül, míg csak megbízik a maga értelmi képességében. Csak a tapasztalatlan falusi embert kell óvni a pénzhamisítókkal való üzleteléstől, nem pedig azt, aki tapasztalatai alapján már kiismerte őket. A tengerpart közeléből is csak az ügyetlent kell kitiltani, nem pedig a tapasztalt úszót. Mint ahogy a mérges kígyó érintésétől is csak a gyermeket kell távol tartani, nem pedig azt, akinek mestersége a kígyóbűvölés.

Valóban! Az emberek többségénél az a vélemény uralkodik, hogy náluk van a hozzáértés, az ügyesség, az észbeli adottságok teljessége és a képesség arra, hogy megkülönböztessék az igazat a hamistól, a helyes utat a tévelygéstől; ezért a lehető leghatározottabban kell óvni a közönséget attól, hogy a tévelygők könyveit tanulmányozzák. Mert még ha el is kerülték azt a bajt, amit az imént említettünk, még egyáltalán nem biztos, hogy a másikat is el fogják kerülni, amit majd most fogunk említeni.

A vallástudományok titkairól szóló művemben előadott néhány megállapításomat kifogásolta a bírálók egy része; olyanok, akiknek szellemiségét nem a tudományok alakították ki s értelmi képességeik nem érnek fel addig, hogy az irányzatok céljait felfogják; azt gondolták, hogy ezek a megállapítások a régiek beszédéből származnak, jöllehet néhányuk saját gondolataim szülötte. Persze megesik, hogy a láb más által hátrahagyott lábnyomba lép. A megállapítások némelyike szerepel a vallásjogi könyvekben, a többségük pedig értelem szerint előfordul a misztikusok írásaiban. De ha feltesszük, hogy csak az ő írásaikban fordul elő, továbbá hogy a megállapításuk önmagában is helytálló; bizonyítékok támogatják; nem ellenkezik a Koránnal és a prófétai hagyománnyal, akkor miért kellene figyelmen kívül hagynunk? Mert ha szabad utat engednénk az iménti felfogásnak, akkor odáig jutnánk, hogy figyelmen kívül kellene hagynunk minden olyan igazságot, amely korábban már valamelyik megbízhatatlan szerző gondolatában is megfordult, és így arra kényszerülnénk, hogy sok mindent feladjunk az igazságból. Sőt egy egész sor Korán-verset és prófétai hagyományt, meg a régiek elbeszéléseit és a bölcsek és misztikusok mondásait is figyelmen kívül kellene hagynunk csak azért, mert az *Őszinték Társasága*³⁹ írásgyűjteményének szerzője is bizonyítékkal idézi őket, hogy általuk az ostobák szívét a hamisságnak megnyerje. Ennek az lenne a következménye, hogy a megbízhatatlanok az igazságot kiragadnák a kezünk közül azáltal, hogy említették a könyvekben.

³⁹ Arabul: ikhwán asz-szafá'. A szóban forgó munka egy enciklopédikus jellegű mű, amely az *Őszinték Társasága Értekezései* (arabul: *Raszá'il ikhwán asz-Szafá'*) címmel ismeretes. A mű mérsékelt iszmáilita (vö. iszmá'ílija: 3. jegyzet) szellemében dolgozza fel azt a főképpen újplatonikus és gnosztikus filozófiai örökséget, amelyet az iszlám világ már korábban ismert.

A legkevesebb, amit egy tudóstól elvárhatunk, hogy különbözzék a naiv átlagembertől, és ne undorodjon el a méztől, még ha egyenesen a köpölyöző üvegében találná is. Mert magától értetődik, hogy a köpöly nem változtat semmit a méz állagán, és a tőle való természetes undor az átlagember tudatlanságára épül, amely abból adódik, hogy a köpöly a tisztátalannak tartott vér számára készült, ezért úgy tartja, hogy a vér azért tisztátalan, mert a köpölyben van, és nem gondol arra, hogy az az állagában rejlő tulajdonsága miatt tisztátalan. Ezért ha nincs meg ez a tulajdonság a mézben, nem fogja a vér tulajdonságát fölvenni azáltal, hogy a köpöly körül fogja. Nem kell tehát szükségképpen tisztátalannak tekinteni, mert ez hamis képzelődés lenne, mely az emberek többségét hatalmában tartja. Mert amikor egy kijelentést idézek és az eredetét olyan valakiben jelölöm meg, akit megbízhatónak tartanak, akkor elfogadják azt, még ha hamis is. Ha azonban olyan embertől származtatom, akit nem tekintenek megbízhatónak, akkor is elutasítják, ha a kijelentés igaz. És mindig újra így van ez: emberek által ismerik meg az igazságot és nem az embereket az igazság által. Ez a legnagyobb mértéke a tévelygésnek. Olyan baj, amely azokat éri, akik a filozófiát elutasítják.

2. A másik baj a filozófia elfogadásából támad. Ha valaki komolyan szemügyre veszi könyveiket – mint például az *Őszinték Társaságáét* és másokét –, akkor látja, hogy mi mindent belekevertek mondanivalójukba a próféták bölcsmondásaiból és a misztikusok beszédeiből, és ezeket helyénvalónak, elfogadhatónak találja és jó véleménnyel lesz róluk. És akkor mindjárt el is fogadja a velük kevert hamisságot is, mert már jó véleménye lett róluk amiatt, amit látott és helyénvalónak talált. Ilyen módon történik a hamisságra való csábítás. Emiatt a baj miatt kell óvni az embereket könyveik olvasásától, mert árlás és veszély van bennük. Mint ahogy figyelmeztetni kell azt, aki nem tud úszni a vízpartok veszélyes helyeire, ugyanúgy kell figyelmeztetni az embereket az ilyen könyvek olvasásakor. És ahogy óvni kell a gyermeket a kígyók érintésétől, úgy kell óvni az emberek fülét az ilyen összezaggyvált kijelentések meghallásától. És amint nem szabad a kígyóbűvölőnek kiskorú gyermeke szeme láttára érintenie a kígyót, ha tudja, hogy az utánozni fogja, mert azt hiszi, hogy olyan lehet, mint ő, hanem épp ellenkezőleg: még annak árán is meg kell óvnia őt ettől, hogy ő maga is óvakodik tőle, és nem érinti meg a kígyót a gyermek jelenlétében. Hasonlóképpen kell cselekednie a jó alapokkal bíró tudósnak is. És amint az ügyes kígyószelídítő ha megfogja a kígyót, különbséget tud tenni mérreg és ellenmérreg között, s előkészíti az ellenmérget és hatástalanítja a mérget. És nem tagadhatja meg az ellenmérget attól, akinek szüksége van rá. Hasonlóképpen a különbségtételben jártas jó szemű pénzváltó, amikor belenyúl a pénzhamisító erszényébe és kiválogatja belőle a tiszta aranyat, a hamisat és értéktelent pedig eldobja; a jó és valódi pénzt mégsem szabad sajnálnia attól, aki rá van szorulva. Hasonlóképpen a tudós is. Mert neki azt, akinek ellenmérregre (gyógyszerre) van szüksége, de teljes valója elborzad tőle, mihelyt megtudja, hogy az a kígyótól származik, mely a mérregnek is forrása, fel kell világosítania. Valamint a szegényt is, akinek pénzre van szüksége, de vonakodik elfogadni az aranyat, amely a pénzhamisító erszényéből került elő, figyelmeztetnie kell arra, hogy vonakodása merő tudatlanság, és ez az oka annak, hogy épp attól fosztja meg magát, amit annyira keres. Meg kell magyarázni neki, hogy a hamisítvány és az eredeti közvetlen közelsége még nem teszi az eredetit hamisítvánnyá, mint ahogy a hamisítványt sem teszi eredetivé. Ugyanígy az igaz és a hamis közvetlen közelsége sem teszi az igazat hamissá, mint ahogy nem teszi a hamisat igazzá. Ennyit kívántunk megemlíteni a filozófiával kapcsolatos bajokból és kellemetlenségekből.

3. A taníttatás híveiről és tanításuk elhibázottságáról

Miután befejeztem a filozófia tudományának elsajátítását és megértését; és hamisnak nyilvánítottam benne azt, ami hamis; rájöttem, hogy ez sem elegendő arra, hogy teljesen célt érjek vele, és hogy az értelem nem alkalmas arra, hogy átlássa az összes problémát, sem pedig arra, hogy minden rejtélyről leemelje a fátylat. Akkoriban megnövekedett a bátiniták tekintélye és elterjedt az emberek között amit a dolgok értelmének megismeréséről hangoztattak; hogy az az igazság letéteményesének, a tévedhetetlen imámnak a közvetítésével nyerhető el. Felöltött bennem, hogy jó lenne utánajárni tanulmányaiknak és áttanulmányozni könyveik tartalmát. Aztán meg egyértelmű parancs érkezett számomra a kalifai főméltóságtól, hogy írjak könyvet, amely előtárja irányzatuk valóságát.⁴⁰ Nem háríthattam el magamtól a feladatot. Hisz ez még kívülről jövő ösztönzéseként járult hozzá a belülről származó eredeti készítéshez. Elkezdtem tehát felkutatni könyveiket és összegyűjteni tanulmányaikat. De tanításaik közül többnyire az újkeletűek jutottak el hozzám; azok, amelyek a kortársak gondolataiból származnak és nélkülözik az elődeiktől örökölt jól ismert módszert. Összegyűjtöttem ezeket a tanításokat, egzakt pontossággal rendszerbe foglaltam és pontról pontra megválasoltam őket. Még szememre is vetette valaki az igazság pártján levők közül, hogy túlzásba vittem érvelésük hűségese bemutatását, mondván: „Ez a javukra történt erőfeszítés, mert ők maguktól képtelenek védelmükbe venni saját irányzatukat még ilyen kétes értékű érveléssel sem, ha te nem pontosítod és rendszerezed állításaikat”.

Ennek a szemrehányásnak van bizonyos igazsága. Mert Ahmed ibn Hanbal⁴¹ is szemére veti al-Háarith al-Muhászibij⁴²-nak – Mutassa meg Isten irántuk kegyelmét! –, hogy könyvet szentelt a mu^ctaziliták tanításai cáfolatának. Azt mondja al-Háarith: „Az újítás cáfolata vallási kötelesség”. Ezzel szemben Ahmed ezt mondja: „Igen ám, de te először előadod látszatérveiket, s csak azután felelsz meg rájuk. De könnyen megeshetik az is, hogy aki olvassa a látszatérvet és ez ragadja meg értelmét, az a választ már figyelemre sem méltatja. Vagy ha el is olvassa a bíráló választ, a lényegét mégsem érti meg.”

⁴⁰ A szerző a *Fadā'ih al-bātinīya (A bātiniták gyalázatossága)* című művére utal, amelyből Goldziher Ignác fordított részleteket német nyelvre *Streitschrift des Gazālī gegen die Bātinīya–Secte* címmel, E. J. Brill, Leiden, 1916, 113+81. p. (vö. 51. jegyzet)

⁴¹ Teljes neve: Abú ^cAbdalláh Ahmed ibn Mohammed ibn Hanbal as-Sajbánij adz-Dzuhálj (164/767–204/820) tradicionalista iszlám vallásjogtudós, a róla elnevezett hanbalita jogi irányzat megalkotója. Tanárai között ott volt korának legnagyobb vallásjogi tekintélye, As-Sáfi^cij (150/767–204/820) is, aki az iszlám hadisz-tudományba vezette be. *Al-Muszna*d című tradíciógyűjteményében, amely a kilenc legtekintélyesebb szunnita corpus egyike, 26363 hagyományt szerepeltet. Jogi felfogására az jellemző, hogy a hagyományozott forrásokra (Korán és szunna) helyezi a hangsúlyt a racionális jogértelmezéssel szemben. Ezért a reformációs (retradicionalista) mozgalmak vezéralakjai, mint például Ibn Tejmíja (661/1263–728/1328) és ^cAbdu-l-Wahháb (1115/1703–1201/1787) benne látják szellemi elődjüket.

⁴² Abú ^cAbdalláh al-Háarith ibn Aszad al-^cAnzój al-Muhászibij (165/781–243/857), a sáfi^cita vallásjogi irányzathoz tartozó misztikus gondolkodó. Vallásfilozófiája arra a gondolatra épül, hogy a kegyesség lényege és valósága (haqíqa) a lelkiismeretben (damír) van, ott ahol a döntések és elhatározások születnek. Az üdvösség útja az Isten iránti engedelmisség, a tudomány legfeljebb csak megmutathatja ezt az utat. Az istenfélelem a kegyesség gyakorlásában mutatkozik meg, ennek alapja pedig az önvizsgálat (muhászabatu-n-nafsz). Vitában állt a mu^ctazilitákkal, átvette tőlük és alkalmazta dialektikus terminológiájukat és a racionális érvelési módot. Éles ellentét volt közte és a tradicionalista hanbaliták között, mert különbséget tett a tudás (^cilm) és az értelem (^caql), a hit (imán) és az ismeret (ma^crifa) között. Fő művét (*Ri^cája li-huqúq Alláh*) al-Ghazálj gondosan tanulmányozta, mielőtt az *Ihjá ^culúm ed-din* megírásába fogott volna.

Ahmed megjegyzése igaz ugyan, de csak azokra a látszatérvekre, amelyek még nincsenek elterjedve és nem ismeretesek. De mihelyt elterjedtek, akkor már szükséges válaszolni rájuk. És lehetetlen a választ megadni anélkül, hogy előbb fel ne vázolnánk azt, amit kifogásolunk. Bizonyára sok vesződéssel jár érveik felsorakoztatása, de ez nekem nem jelentett különösebb nehézséget, mert már korábban hallottam ezt a látszatérvelést különféle véleményen levő ismerőseim valamelyikétől azután, hogy csatlakozott hozzájuk s magáévá tette irányzatukat. Elmesélte, hogy gúnyosan nevetnek a tanításaik megcáfolásának szentelt műveken, mint olyanokon, melyeknek szerzői egyáltalán nem értették meg az ő bizonyításukat. Aztán példával illusztrálta érvelésüket és tulajdon szavaikkal adta elő. Nem engedhettem meg tehát magamnak, hogy úgy tűnjék, mintha tudatlanságban lennék bizonyításuk lényegét illetően, ezért szerepeltettem okoskodásukat. Aztán nehogy azt gondolják, ha hallottam is, de nem értettem meg, ezért adtam elő magam is.

Tehát az volt a célom, hogy álokoskodásukat a lehető legnagyobb hűséggel előadjam, hogy azután a tarthatatlanságát annál meggyőzőbben bizonyítsam.

Az eredmény az lett, hogy menten kiderült róluk: semmire se jutnak; hasztalan jártatják a szájukat. És ha hiányozna a tudatlan barát fonák pártfogása, nem jutott volna ez az újítás ekkora gyengeség mellett erre a fokra. A fanatizmus hevessége azonban arra indította az igazság védelmezőit, hogy részletekbe menő vitába bocsátkozzanak velük beszédjük premisszáit illetően, és megvitassanak velük mindent, amiről csak szót ejtettek. Ezért vitatkoztak velük arról a kijelentésükről, hogy szükség van a taníttatásra, továbbá arról az igényükről, hogy „nem alkalmas bármely tanító”, hanem feltétlenül szükség van tévedhetetlen tanítóra. Meggyőzőnek tűnt az érvelésük, ahogyan a taníttatás és tanító szükségességét bizonygatták, azoknak beszéde pedig, akik ezt velük szemben tagadták, gyengének bizonyult. Ez megtévesztette az emberek egy részét és azt hitték, hogy ez az ő irányzatuk erőssége és a velük ellenkező irányzat gyengesége miatt van így, és nem vették észre, hogy ez csak az igazság védelmezőinek gyengesége és az érvelés módjában való járatlansága miatt van így. Ezzel szemben a helyes magatartás az, hogy el kell ismerni: szükség van tanítóra; és ennek a tanítónak feltétlenül feddhetetlennek és tévedhetetlennek kell lennie. A mi tévedhetetlen tanítómesterünk azonban maga Mohammed. Békesség legyen vele! Ha erre azt mondják: „Ő már halott”, akkor mi ezt feleljük: „A ti tanítótok pedig rejtőzködik”. Ha erre ezt mondják: „Tanítónk hithirdetőket oktatott és szétküldte őket szerte a világba és készen várja őket, hogy visszatérjenek hozzá, ha nincsenek egy véleményen, vagy ha megoldhatatlan problémával találkoznak”. Akkor mi ezt feleljük: „A mi tanítónk is hithirdetőket oktatott és elküldte őket szerte a világba és teljessé tette a tanítást, mert így szól a magasságos Isten: »Ma teljessé tettem számotokra vallásokat és kitöltöttem reátok kegyelmemet«⁴³. Miután teljessé lett a tanítás, nem árthat többé a tanító halála, mint ahogy nem árthat rejtőzködése sem.”

Itt van még ez a kijelentésük: „Hogyan hozhattok döntést olyan kérdésekben, amelyekre nézve nem hallottátok véleményét? Talán olyan szöveg alapján, amelyet még nem hallottatok, vagy önálló álláspont kialakítása és saját vélemény megfogalmazása alapján, amely legtöbbször vitához vezet?” Erre mi ezt feleljük: „Azt tesszük mi is, amit Mu^cádz⁴⁴ cselekedett, amikor Isten prófétája – Békesség vele! – elküldte Jemenbe. Ha volt vonatkozó szöveg, akkor a szöveg alapján döntött, ha pedig nem volt, akkor önálló

⁴³ Korán 5:3

⁴⁴ Mu^cádz ibn Dzsebel (603–18/639) a Próféta Khazradzs törzsbeli segítőtársa, Mohammed Jemenbe küldte bírának. ^cOmar kalifa idejében halt meg, aki működésének jelentőségét így foglalta össze: „^cOmar Mu^cádz nélkül semmire se ment volna”.

álláspont kialakításával”. Pontosan úgy cselekszünk, mint az ő hithirdetőik, amikor messze távol vannak az imámtól a világ legszélső határain. Nem hozhatnak döntést a szöveg alapján, mert a szövegek száma véges, így nem terjedhetnek ki minden esetre, melyek száma végtelen. De nem is térhetnek vissza minden eset alkalmával az imám tartózkodási helyére. Még ha győzné is valaki a távolságot, akkor is megtörténhet, hogy visszatérésekor már rég halott az, akitől véleményt kérhetne. Főlegesen tenné meg akkor a visszautat.

Ha valaki bizonytalanságban van az istentiszteletnél kötelező mekkai irányt illetően, akkor nincs más lehetősége, mint hogy a legjobb meggyőződése alapján végzi az istentiszteleti imát. Mert ha el is utazna az imám lakóhelyére, hogy megtudja tőle, milyen irányban van Mekka, akkorra már rég elmúlt az ima ideje. Különben is meg van engedve az istentisztelet abban az esetben is, ha nem Mekka irányában, de az ember legjobb belátása szerint történik. Így szól a szabály: „Ha valaki elvétí saját belátása alapján, annak egyszeres jutalma van, de az, aki eltalálja, kétszeres jutalomban részesül”⁴⁵. Ugyanez érvényes minden olyan esetre, amely önálló véleményalkotásra kötelezi az embert. Ez érvényes például arra, aki megfizeti a szegénynek járó adóját (zaká). Előfordulhat, hogy saját megítélése alapján szegénynek gondol valakit, aki azonban gazdagságát azzal titkolja, hogy elrejteti a vagyonát. Az adakozót azonban nem lehet hibáztatni azért, hogy tévedett, hisz ő aszerint cselekedett, amint meggyőződése diktálta neki. És ha ezzel szemben azt hozza föl valaki (a bátiniták közül), hogy „az övével ellenkező meggyőződés ugyanúgy számít, mint az ő meggyőződése”. Akkor erre ezt feleljük: „Neki az a kötelessége, hogy saját meggyőződését kövesse, mint olyan valakiét, aki az ima irányát tekintve saját vélemény kimunkálására törekedett; még akkor is a saját meggyőződését kell követnie, ha másvalaki véleménye ellenkeznék az övével.” És ha erre így szól: „A gondtalan utánzó Abú Hanífát⁴⁶ vagy Sáfí⁴⁷ – Isten legyen hozzájuk kegyelmes! – követi vagy esetleg valaki mást rajtuk kívül.” Én ezt felelem neki: „De mihez kezdjen a gondtalan utánzó akkor, ha kétségei vannak a mekkai irányt illetően, az önálló vélemény megalkotására törekvők között pedig nincs egyezés?” Erre ő azt mondhatja, hogy „ebben az esetben saját magának kell törekedni arra, hogy minél tökéletesebb ismereteket szerezzen azokról az útmutatásokról, amelyek a mekkai irányt legpontosabban kijelölik számára. És akkor az így kimunkált meggyőződést kell követnie. Ugyanez a helyzet a jogi irányzatokkal is.”

A próféták és a vallási vezetők szükség esetén az önálló vélemény kialakításának követelménye elé állították az embereket, noha tudatában voltak annak, hogy tévedhetnek. Sőt ezt mondta Isten küldötte – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – „Én a külső szerint tudok csak ítélni, a szívek az Istenre tartoznak”⁴⁸. Ez azt

⁴⁵ Hasonló hagyományozott mondásokat találunk a híres hagyománygyűjteményekben. Bukháríjnál a prófétai mondás (6805-ös számon) így hangzik: „Ha az uralkodó ítéletet hoz úgy, hogy közben a saját igyekezetével kialakított belátására támaszkodik, és helyesen ítélt, akkor kettős a jutalma. Ha azonban saját belátására támaszkodva téved az ítélethozatalban, akkor csak egyszeres jutalomban részesül.” (Ugyanezzel a szöveggel hozza Muszlim a 3240-es, Abú Dáwud a 3103-as, Ibn Mádzsa a 2305-ös számon.) Ahmed Musznadjában a 6466-os szám alatt a következő szöveggel szerepel: „Ha a bíró ítéletet hoz, és a saját igyekezetével kialakított belátására támaszkodva helyesen ítélt, tízszeres a jutalma, ha azonban saját belátása alapján elhibázza az ítéletet, akkor csak egyszeres vagy kétszeres jutalomban részesül.”

⁴⁶ Abú Hanífa an-Nu^cmán ibn Thábit ibn Zútá (80/699–150/767), a róla elnevezett jogi irányzat (al-hanáfija) megalkotója.

⁴⁷ As-Sáfí^cij Abú ^cAbdalláh Mohammed ibn Idrisz (150/767–204/820), a róla elnevezett jogi irányzat (as-sáfí^cija) megalapítója.

⁴⁸ „Isten küldötte mondta: Én csak ember vagyok, ti mégis peres ügyeitekkel jöttök elé. Előfordulhat az, hogy valamelyikőtök hamis bizonyítékot hoz fel testvére kárára, s én aszerint ítélek, amit hallottam. Így ha

jelenti: Én a legnagyobb valószínűség szerint ítélek, amely a tanúk vallomásából kivehető, de előfordulhat, hogy tévedek az ítélethozatalban. Ha tehát még a próféták sem lehetnek biztonságban afelől, hogy saját véleményük kialakítása tévedéstől mentes, akkor hogyan számíthatnánk mi magunk arra, hogy ezt elérjük!

Itt most nekik két kérdésük van. Az egyik így szól: „Még ha valami helyesnek mutatkozik is az önálló állásfoglalás kialakítása tekintetében, az nem feltétlenül helyes a dogmatikai szabályok felállításakor. Mert aki ebben téved, annak számára nincs bocsánat. Hogyan is lehetne erre válaszolni?” Szerintem „a dogmatikai szabályokat teljes mértékben tartalmazza az Írás és a prófétai hagyomány. Ami ezen fölül marad még, akár részletkérdés, akár olyan, amiről vitatkoznak, arról kideríthető az igazság, ha »pontos mérleggel mérünk«”.⁴⁹ Azokról a kritériumokról van szó, melyeket a magasságos Isten említ az ő Könyvében. Öt ilyen kritérium van. Ezeket felsoroltam *A helyes mérték*⁵⁰ című művemben. Ha ezzel szemben ezt mondaná valaki: „Ellenfeleid másképp vélekednek erről a mértékről”. Akkor én ezt felelem: „Elképzelhetetlen, hogy ha megérti ezt a mértéket, utána mégis szembehelyezkedne vele. Tehát nem helyezkedhetnek szembe vele a tanítatás hívei (bátiniták), mert én azt magából a Koránból vettem és belőle tanultam; sem a logika művelői, mert az megegyezik a logikában felvett feltételekkel, és nem ellenkezik velük. De nem kifogásolhatja a teológus sem, mert megfelel annak, amit az elméleti bizonyítási módokról vall, és amely által az igazság a teológiai vizsgálódások számára megismerhető”. Ha így szólna erre: „Ha rendelkezel ilyen mértékkel, ugyan miért nem szünteted meg az ellentéteket az emberek között?” Erre én ezt felelem: „Ha hallgatnának rám, akkor megszüntetném közöttük az ellentéteket. A vita megoldásának módját már megmutattam *A helyes mérték* c. műben. Ha áttanulmányozod, könnyen belátod, hogy az igazságot tartalmazza, és végleg megszünteti a vitát, persze csak akkor, ha komolyan veszik. Ők azonban mindnyájan figyelmen kívül hagyják. Egy csoport azért mégis hallgatott rám, meg is szüntetem a vitát közöttük. A te imámod meg akarja szüntetni az ellentéteket közöttük, a nélkül azonban, hogy hallgatnának rá; miért nem sikerült hát neki? De miért nem tehetted meg ezt [°]Alj – Isten legyen vele elégedett! – hisz ő a legfőbb imám? Hiszen azt állította, hogy képes mindnyájukat, akár kényszerrel is, rávenni arra, hogy hallgassanak rá. Miért nem valósult meg ebből máig semmi sem? És hol van az a nap, amikor majd megvalósul? Nem az történt-e inkább, hogy az ő fellépése miatt még inkább elmélyült az ellentét az emberek között, és megsaporodtak az ellenfelek? Dehogynem! Nem kellett-e tartani attól, hogy az ellentétből olyan kár származik, amely majd vérontáshoz, országok elpusztításához, szülők elvesztéséhez, útonálláshoz és vagyonok elorzásához vezet? És az ellentét megszüntetéséért folytatott igyekezetetek eredménye az lett, hogy olyan ellentét keletkezett, melyhez hasonlót soha nem láttunk.” Ha így szólna erre: „Azt állítottad, hogy megszünteted az ellentétet az emberek között, de azt, aki tanácstalanul áll az egymással ellenkező irányzatok és egymással szembenálló vélemények között, semmi sem győzi meg arról, hogy inkább rád kell hallgatnia, mint az ellenfeledre. Ellenfeleid többsége szemben áll veled. Így nincs különbség közted és közöttük.” Ez hát a második kérdésük.

Erre én a következőképpen válaszolok: „Ez a kérdés először is ellenedre fordítható. Mert hogy ha ezt a tétovázót a magad oldalára akarod állítani, akkor könnyen a

valakinek testvére jogát ítéltm oda, nem adtam neki mást, csak egy részt a pokol tüzéből.” Theologiai Szemle, 1981/4. 231.p.

⁴⁹ Korán 26:182

⁵⁰ Arabul: *Al-qisztász al-musztaqím*. Arab nyelvű szövegkiadása megjelent a Dár al-kutub al-[°]ilmija nevű kiadónál Bejrútban a Madzsmú[°]at raszá'il al-imám al-Ghazálj című sorozatban.

következőképpen érvelhet: »Mi által lettél megbízhatóbb, mint ellenfeleid, hisz a tudósok többsége ellened van? Bárcsak tudhatnám!« Talán azt feleled erre, hogy »az én imámom a Próféta által kijelölt utód«? Aztán ugyan ki fog hinni neked akkor, ha a kijelölésre hivatkozol, holott ő nem hallotta a kijelölést magától a Prófétától, a te hivatkozásodat meg csak azzal együtt hallotta, hogy a tudósok mind egyetértének abban, hogy azt csak általad kiagyalt hazugságnak tartásák. Aztán képzeld el azt az esetet, hogy a kijelölés tekintetében igazat ad neked, ugyanakkor a próféta-ság lényegére nézve további bizonytalanságok gyötrik. Ezért így szólna: »Tegyük fel, hogy a te imámod ugyanolyan csodával áll elő, mint amelyet Jézus is tett. És ezt mondja majd: 'Igazmondásom bizonyítéka, hogy életre keltem halott apádat' – és tényleg életre is keltené, és ezzel próbálna meggyőzni engem arról, hogy szavahihető. De minek alapján ismerjem el az ő szavahihetőségét, amikor még Jézus szavának sem adott hitelt minden ember ugyanennek a csodának az alapján. Sőt itt még számos megoldásra váró kérdés is sorakozik, amelyhez alapokig hatoló racionális vizsgálódás szükséges. Tehát olyan racionális megközelítés, amely részéről vajmi csekély érdeklődésre számíthat. Mert nem lehet addig megismerni a csoda igazmondásra utaló bizonyosságát, amíg nem ismerjük a varázslat lényegét és a különbségtételt közte és a csoda között; továbbá míg nem értjük, hogy az Isten nem vezet téves útra az ő szolgáit. Annak a kérdésnek a felvetése, hogy vajon Isten téves útra visz-e, és az erre adandó válasz kidolgozásának nehézsége, mindenki előtt ismeretes. Akkor te minek alapján utasítod el mindezt? A te imámod sem méltóbb a követésre ellenfeleinél!« Aztán visszatér az elméleti bizonyítékokra, amelyeket te nem fogadsz el, jóllehet ellenfele ugyanezeket a bizonyítékokat hozza fel, vagy még ezeknél is nyilvánvalóbbakat.» Így ez a kérdés oly élesen fordul ellene, hogy ha összegyülekeznének az elsőtől az utolsóig azért, hogy választ keressenek rá, nem találnának. A zavar a meggondolatlanok egyik csoportjától származik, akik vitába bocsátkoztak velük, de nem foglalkoztak tanaik lényegével, hanem csak cáfolatukkal. És ez az, ami miatt hosszúra nyúlt a párbeszéd s nem lehetett egykönnyen megértésre jutni; és ezért nem felelt meg az embereknek.

Ha valaki így szólna erre: „Íme, itt van a lényeg, lehet-e rá valamiféle feleletet adni?” Akkor én ezt mondom: „Igen, a válasz a következő: Ha a tétovázó ezt mondaná: »Bizonytalan vagyok«, de nem jelöli meg pontosan a kérdéskört, amely miatt elbizonytalanodott, akkor ezt kell mondani neki: »Úgy vagy, mint az a beteg, aki elmondja magáról, hogy ő beteg, de nem jelöli meg, miben áll pontosan a betegsége és úgy keres rá gyógyulást.«, aztán ezt kell mondani neki: »Nincs a világon olyan orvosság, amely a betegséget csak úgy általában gyógyítaná, hanem csak olyan, amely valamilyen konkrét betegség ellen jó, legyen az akár fejfájás, akár hasmenés vagy bármi egyéb«. Hasonlóképpen a tétovázónak is meg kell jelölnie, hogy mi is az pontosan, amivel bizonytalansága kapcsolatos. Mert csupán abban az esetben, ha megjelölte a kérdéskört, tudom csak az igazságot róla kimutatni az öt kritérium valamelyikének a segítségével, amelyeket senki meg nem érthet anélkül, hogy el ne ismerné, hogy az igaz mérték az, amelyben meg lehet bízni minden alkalommal, amikor mérnek vele. Így lehet megérteni a mértéket és vele a mérés helyességét is éppen úgy, mint ahogy az, aki számtant tanul, mihelyt megérti a számtan lényegét, ezzel együtt elfogadja azt is, hogy a számtantanár ért a számtanhoz és a valóságnak megfelelően tanítja. De ezt már elmagyaráztam »A helyes mérték« című művemben, amely húsz lapot tesz ki; csak át kell tanulmányozni.”

Most azonban nem az a célom, hogy megmutassam irányzatuk hamisságát, mert ezt már első alkalommal megtettem *Al-musztazhirj*⁵¹ című művemben, másodszor pedig Az

⁵¹ Az al-Musztazhir billáh kalifa (470/1077–512/1118) parancsára készült mű teljes címe: *Al-Musztazhirij fī-r-radd ʿalá-l-Bātinija*. A mű szövegéből válogatott részleteket német fordítással kísérve Goldziher Ignác adott ki *Streitschrift des Gazālī gegen die Batiniya-Secte* címmel, E. J. Brill, Leiden, 1916, 113+81.p. (vö. 40. jegyzet)

*igazság bizonyítéka*⁵² című könyvben, amely válasz egyik vitairatukra, mely Bagdadban került a kezembe, harmadszor *A véleménykülönbségek elhatárolója*⁵³ című könyvben, amely tizenkét fejezetre tagolódik, ez pedig válasz egy vitairatra, mely Hamadánban került elém, negyedszer *A táblázatos alakban készült írás*⁵⁴ című munkában, ez gyenge érvelésükre reagál, amely Tuszban került a kezembe, ötödször *A helyes mérték* című könyvben. Ez teljesen önálló mű, melynek célja, hogy világossá tegye a tudományok kritériumát, továbbá kimutassa, hogy semmi szükségük nincs a tévedhetetlen imámra azoknak, akik megértik lényegét. Sőt annak a bizonyítása lenne a cél, hogy ezeknél semmi orvosság sem található, amely által bárki megszabadulhatna a vélemények sötétségétől.

És mivel képtelenek voltak arra, hogy bizonyítékot hozzanak fel az imám megnevezése mellett, hosszan elhúzódtak, míg velük tartottunk, és helyeseltünk nekik abban, hogy szükség van taníttatásra és tévedhetetlen tanítómesterre, és az nem lehet más, mint akit ők megneveznek. Aztán megkérdeztük őket a tudomány felől, amelyet ama tévedhetlentől tanultak, és eléjük tártuk a problémákat, de meg sem értették, nemhogy kísérletet tettek volna a megoldásukra. És amikor tehetetlennek bizonyultak, a rejtőzködő imámra hivatkoztak mondván „feltétlenül el kell utazni hozzá”. Az a furcsaság az egészben, hogy ráfecsérik az életüket arra, hogy megkeressék a tanítómestert s dicsekedjenek, ha sikerült megtalálniuk, és aztán végképp nem tanulnak semmit se tőle. Mint aki beszenyeződött s víz után kutat, de amikor megtalálta, nem használja és megmarad a ráakódott piszokban.

Van olyan is közöttük, aki azt állítja, hogy ismer valamit az ő tudományukból. De annak, amit előadott, a végeredménye nem volt több, mint valamicske Püthagorasz sekélyes filozófiájából. Püthagorasz a régiek között is korainak számít és tanítása a többi filozófusénál is sekélyesebb. Arisztotelész cáfolta őt, mint ahogy mindnyájuk⁵⁵ tanítását sekélyesnek és megvetendőnek tartotta. Erről szó van az *Őszinték társasága írásgyűjteményében*⁵⁶, amely szigorúan ítélve igen sekélyes és megalapozatlan filozófia. A különös ebben mégis az, hogy van olyan, aki egész életén át azon fáradozik, hogy tudásra tegyen szert, és aztán megelégszik az ilyen sekélyes és haszontalan tudással, s közben még azt hiszi, hogy elérte a tudományok végső céljait. Az ilyeneket is mind átvizsgáltuk, alaposan átkutattuk és kiforgattuk őket, s azt találtuk, hogy minden törekvésük az, hogy az együgyű embereket és a naiv lelkeket félrevezessék azzal, hogy magától értetődőnek tüntetik fel azt, hogy az embernek szüksége van tanítómesterre, és amikor vitatják azt az álláspontot, amely tagadja a taníttatás szükségességét, akkor ezt kemény, ellentmondást nem tűrő hangon teszik. Olyannyira, hogy ha valaki melléjük áll abban a véleményükben, hogy szükség van tanítómesterre és azt mondja: „Adj hát át valamit az ő tudásából, hadd húzzunk hasznot az oktatásából”, akkor megáll a vitatkozásban és így szól: „Ha ezt elfogadtad tőle, akkor most már keresd őt magad!” Ő ezen a ponton nem megy túl. Hisz jól tudja, hogy ha a másik tovább folytatná, akkor menten kiderülne alkalmatlansága és az, hogy képtelen a legcsekélyebb probléma megoldására is. Még a megértésére is képtelen, nemhogy megválaszolná.

⁵² Arabul: Huddzsatu-l-Haqq

⁵³ Arabul: Mufasszilu-l-khiláf

⁵⁴ Arabul: Ad-daradzs-u-l-marqúm bi-l-dzsadáwil

⁵⁵ Utalás a preszókratikus filozófusokra.

⁵⁶ Vö. 39. jegyzet.

Ez az ő állapotuk valósága. Ha kiismered őket, meg fogod gyűlölni. Mert mi is, mihelyt alaposan megismertük őket, nem álltunk többé szóba velük.

4. A misztikusok útjai

Mikor aztán végére jutottam ezeknek a tanulmányoknak, minden igyekezetemmel a misztikusok útja felé fordultam, és megértettem, hogy az ő ösvényük csak az elmélet és a gyakorlat egységében járható. Fáradozásuk eredménye ugyanis az volt, hogy elhárították a lélek elé tornyosuló akadályokat, tisztán megőrizték magukat az aljas lelkülettől és gonosz jellemvonásaitól, hogy végül elérjék általa a szív teljes megtisztítását – mindentől, ami csak a Magasságos Istenen kívül létezik – és felékesítését az Istenről való elmélkedés gyönyörűségével. Az elméleti tudás könnyebb volt számomra a gyakorlatnál. Ezért azzal kezdtem, hogy tudásukat könyveik áttanulmányozása révén elsajátítottam. Ilyen volt például Abú Tálib al-Mekkij – Isten legyen vele elégedett! – *Qútu-l-Qulúb*⁵⁷ (*A szívek tápláléka*) c. műve; aztán al-Hárith al-Muhászibij⁵⁸ könyvei; al-Dzsunejd⁵⁹, as-Siblij⁶⁰, Abú Jazíd al-Bisztámij⁶¹ – Szentelje meg az Isten lelküket! – sokat idézett magvas mondásai⁶²; és még egyéb művek az ő tanítómestereiktől. Így aztán megismertem tudományos célkitűzéseik lényegének magvát és elsajátítottam mindazt, ami tanulás és hallomás révén az ő útjukból egyáltalán megszerezhető. Nyilvánvalóvá lett számomra, hogy legjellemzőbb sajátásaik épp azok, amikkel nem ismerkedhetünk meg tanulás által, legfeljebb csak közvetlen tapasztalás, belső átélés, a tulajdonságok átváltozása folytán. Mert micsoda különbség van aközött, hogy valaki ismeri az egészség fogalmi meghatározását, valamint a jóllakottság meghatározását, okaikat és feltételeiket, és aközött, hogy ő maga egészséges és jóllakott. És mekkora a különbség aközött, aki ismeri a részegség meghatározását, ti. hogy az olyan állapotra vonatkozik, amely azért jön létre, mert a gyomorból felszálló gőzök rátelepednek a gondolkodás forrásaira, és aközött, aki részeg. Sőt olyan részeg, aki nemcsak hogy nem ismeri a részegség meghatározását, de nincs is tudatában részegségének. A józan viszont ismeri a részegség meghatározását és összetevőit, de semmi köze a részegség mámorához. Vagy ott van az orvos, aki éppen betegeskedik, jól ismeri az egészség fogalmi meghatározását, okait és a szükséges gyógyszereket, mégis híjával van az egészségnek. Éppen így különbség van aközött,

⁵⁷ Abú Tálib al-Makkij, Mohammed Ibn °Alj al-Hárithij (megh. Bagdad, 386/996) műve, amelyre a szöveg hivatkozik, az iszlám misztika és etika egyik legjelentősebb összefoglalása. A főbb témákat a racionális érvelés mellett a Korán, a szunna és Mohammed társainak fontosabb kijelentéseire támaszkodva fejti ki. Etikájának alapelve, hogy a jócselekedeteket egyedül Isten kedvéért, az Ő jótetszésének elnyerése érdekében kell végezni.

⁵⁸ Vö. 42. jegyzet.

⁵⁹ Al-Dzsunejd, Ibn Mohammed Abú-l-Qászim al-Khazzáz al-Qawárij an-Niháwendij, megh. 298/892-ben, jelentős misztikus gondolkodó.

⁶⁰ Abú Bekr Dulaf Ibn Dzsahdar (Ibn Dzsá^cfar vagy Dzsá^cfar Ibn Júnusz) as-Siblij (247/861–334/945) jelentős misztikus gondolkodó,

⁶¹ Abú Jazíd (Bájazíd) Tajfúr Ibn °Íszá Ibn Szurúsá al-Bisztámij, a III/IX. század leghíresebb misztikus egyénisége, megh. 260/874-ben.

⁶² Számos misztikus gondolkodó (mint például al-Bisztámij) nem írt rendszeres, összefoglaló művet, hanem meglátásait és gondolatait könnyen megjegyezhető és továbbadható szellemes mondásokba, aforizmákba sűrítette.

hogy ismered az önmegtartóztatás lényegét, feltételeit és okait, és aközött, hogy magad éled át az önmegtartóztatás állapotát, mert lényed idegenkedik a világtól. Meg vagyok győződve arról, hogy nekik átélt állapotaik vannak, nem pedig közölhető vélekedésük. És ami csak az elméleti tudás segítségével megszerezhető, azt már elsajátítottam és nem maradt más hátra, mint az, ami a hallomás és a tanulás számára hozzáférhetetlen, mert csak a tapasztalás és a gyakorlás útján érhető el. És ama tanulmányok folyamán, melyeket végeztem és az utak során, melyeket a tudományok két fajtájának, a vallástudományoknak és a racionális tudományoknak a kutatása közben bejártam, elnyertem a magasságos Istenbe, a próféta-ságba és az utolsó ítélet napjába vetett megingathatatlan hitet. Ez a három hittétel nem konkrét, körülírható bizonyíték, hanem számos, nem részletezhető ok, körülmény és a tapasztalás által vert kiszakíthatatlan gyökeret a lelkemben. Világossá vált előttem, hogy a túlvilági boldogságot csak akkor érhetem el, ha istenfélő életet élek, lemondok vágyaimról, meg hogy mindennél fontosabb a szív elszakadása a földi dolgoktól azáltal, hogy mind jobban idegenkedik e csalóka világtól, egyre inkább az örökkévalóság felé fordul, és minden igyekezetével a magasságos Isten felé törekszik. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha az ember lemond a hírnévről és a gazdagságról, s kerüli az elfoglaltságokat és kööttségeket. Aztán megfigyeltem saját körülményeimet és úgy találtam, hogy belebonyolódtam a megkötöttségekbe, melyek körbefogtak mindenfelől. Megfigyeltem foglalatosságaimat, melyek között a tanítás és az oktatás a legkülönb, s azt találtam, hogy egyre csak olyan tudományokkal foglalatostkodtam, melyeknek nincs jelentősége és nincs semmi haszna a túlvilágra vivő úton. Azután elgondolkodtam azon, hogy milyen szándék vezérel a tanításban, és úgy találtam, hogy azt nem feltétlenül és kizárólagosan a magasságos Isten kedvéért végzem, hanem indítéka és mozgató rugója inkább a minél nagyobb tekintély kivívására irányuló törekvés és a hírnév terjedése utáni vágyakozás. Megbizonyosodtam tehát afelől, hogy omladozó szakadék peremére jutottam és már közel vagyok a pokol tüzéhez, ha neki nem látok dolgaim rendbe tételéhez. Még sokáig gondolkodtam ezen s még megvolt a választási lehetőségem, hogy az egyik nap fontolóra vegyem a döntést: nem kellene-e inkább elhagynom Bagdadot és szakítanom ezekkel a körülményekkel. A másik nap azonban elálltam a tervtől. Egyszer egy lépést tettem benne előre, másszor meg egy lépést hátra. Reggel még valóságosnak mutatkozott a túlvilág elnyerésére való vágyakozásom, estére már támadást indított ellene vágyaim serege s meghátrálásra kényszerítette. És elkezdtek a világ kívánságai egymással versenyre kelve láncokkal maradásra bírni. A hit hívó szava meg egyre csak szólított: „Ideje felkerekedni! Ideje útra kelni! Az életből már nincs sok hátra! És a nagy utazás még előtted van. És mindaz a tudomány és fáradozás, amelyben eddig részt vettél, képmutatás volt és hitetés s ha most nem készülsz fel a túlvilágra, lesz-e még alkalmad rá? Ha most nem vágod el ezeket a kötelékeket, vajon mikor fogod elválni?” És akkor felélénkült az indíték és megérett a döntés a szökésre és menekülésre. De azután megint a Sátán jutott szóhoz: „Ez az állapot, amelynek most ki vagy téve, gyorsan tovatűnik. Ha hagyod, hogy úrrá legyen rajtad, és búcsút mondanál a széles körben kivívott tekintélynek; a rendezett, zavaroktól mentes, háborítatlan tiszteletnek, a kikezdhetetlen biztonságnak, amely mentes az ellenfelek vitáitól, akkor könnyen megeshet, hogy lelked szívesen visszafordulna, de akkorra már nem volna mód a visszatérésre.”

Az evilági vágyak vonzalmi és a túlvilágra jutás kívánalmi között való vívódásom majdnem hat hónapig eltartott. Közülük az első 488. Radzsab hónapja⁶³ volt – s az utolsó hónapban átváltozott az egész probléma választás kérdéséből a kényszerűség állapotába. Az Isten ugyanis megbénította nyelvemet s lehetetlenné vált számomra a tanítás. Egyszer

⁶³ Kr.u. 1095. július hónap.

nagy buzgalommal kísérletet tettem arra, hogy azoknak kedvéért, akik ezért többször is felkerestek, legalább egyetlen napot végigtanítsak, de a nyelvem egyetlen szót sem tudott kiejteni. Képtelen voltam bármit is mondani. A megszólalás képességének elvesztése akkora szomorúsággal töltötte el szívemet, hogy emésztési zavarokkal küszködtem; nem esett jól sem étel, sem ital. Még a pépes ételt sem bírtam lenyelni, egyetlen falatot sem tudtam megemészteni. Emiatt annyira legyengültem, hogy az orvosok lemondtak a gyógyítás lehetőségéről és ezt mondták: „Ennek okozója először a szívbe jutott be, s onnan terjedt át a vérmérsékletre, ezért nincs rá semmiféle gyógymód, ha csak az nem, hogy a lélek kioldódik a szorongásból, amely elragadta.”

Aztán minthogy átéreztem tehetetlenségemet, és teljességgel elveszítettem a lehetőségemet a választásra, a magasságos Istennél kerestem oltalmat. Olyan emberként folyamodtam oltalomért, aki erre kényszerítve volt, mert nem volt más lehetősége. És választ kaptam attól, „aki válaszol a kényszer alatt levőnek, midőn hozzá fohászkodik”⁶⁴, s megkönnyítette szívem számára azt, hogy elforduljak a hírnévtől és a gazdagságtól, családomtól és barátaimtól, és bejelentettem elhatározásomat, hogy Mekkába távozom – miközben magamban a Damaszkuszba való utazás tervét fontolgattam –, mert tartottam attól, hogy a damaszkuszi tartózkodásra vonatkozó elhatározásom a kalifának és baráti körömnek a tudomására jut. A legügyesebb módokat kieszelve azon mesterkedtem, hogy elhagyom Bagdadot; azzal az eltökéltséggel, hogy oda soha többé vissza nem térek. Ki voltam téve ugyanis annak, hogy az iraki vallási vezetők mindnyájan neheztelni fognak rám, mert egy sem volt közöttük, aki lehetségesnek tartotta volna, hogy annak elutasítása, amiben én akkor éltem, vallási okból történhetne, hisz úgy vélekedtek, hogy ez a legmagasabb szint, ami a vallásban egyáltalán elérhető. „Ennyire futotta akkor az ő tudásukból”⁶⁵. Azután zavartan találgatták az emberek az okokat, amelyek ide vezettek. Azok, akik távol voltak Iraktól, úgy gondolták, hogy ezt a hatalmon levők közelsége miatti szorongás váltotta ki. Akik viszont a hatalmasok közelében éltek és szemtanúi voltak esdeklő kérésüknek, hogy maradásra bírjanak, és látták az én elutasító magatartásomat és vonakodásomat attól, hogy hallgassak szavukra, azok így vélekedtek: „Ez mennyei végzés, és nem lehet más oka, mint valami szemmel verés, amely az iszlám népére és a tudósok társaságára szerencsétlenséget hozott”.

Elhagytam tehát Bagdadot és szétosztottam minden vagyonomat és csak annyit tartottam meg belőle, amennyi a saját megélhetésem és gyermekeim tápláltatásához elegendő, számolva azzal, hogy az Irakban felhalmozott vagyon nemes célok számára van fenntartva; kizárólag a muszlimok javára fordítható. Nem is láttam szerte a világon olyan vagyont, amelyet a tudós méltóbban fordíthatna családtagjai eltartására, mint éppen ezt.

Aztán Damaszkuszba mentem s körülbelül két évet töltöttem ott. Nem volt más foglalatosságom, mint a visszavonulás, a magány keresése, az önvizsgálat, a belső küzdelem annak érdekében, hogy lelkem békességre jusson, erkölcsi érzékem kifinomodjék, szívem megteljen a Magasságos Istenre való hálás emlékezéssel, miképpen azt a misztikusok tudása szerint elsajátítottam. Egy időre visszavonultam a damaszkuszi mecsetbe, felmentem a mecsettoronyba s egész napra magamra zártam ajtaját. Damaszkuszból Jeruzsálembe utaztam s naponta bementem a Sziklamecsetbe és bezárkóztam. Innen tovább mozdított a zarándoklat kötelessége, Mekka és Medina áldásaiból való részesülés vágya, a magasságos Isten küldöttje – Béekesség legyen velem! – sírjának meglátogatása, azután persze, hogy már előbb látogatást tettem Isten

⁶⁴ Korán 27:62

⁶⁵ Korán 53:30

barátjának, Ábrahámnak – Isten áldása kísérje őt! – sírjánál. Innen aztán Hidzsába indultam.

Egy idő múlva azonban hazafelé vontak a gondok és gyermekeim hívó szava. Hazatértem tehát, annak ellenére, hogy mindenkinél inkább távol álltam attól, hogy visszatérjek. De otthon is egyre csak a magányt kerestem, szüntelen az egyedüllétre vágyakoztam, s hogy szívemet teljesen betöltse az Isten gondolata. A kor eseményei, a család halaszthatatlan ügyei és a megélhetéshez szükséges dolgok biztosítása alaposan megváltoztatták eredeti elképzelésemet és megzavarták az egyedüllét háborítatlanságát, és ezért csak alkalmyszerűen lehetett részem zavartalan átélésben. Viszont ennek ellenére sem szűnt meg az olthatatlan vágyakozásom arra, hogy ezt elérjem. Visszatartottak az akadályok, de én mindig újra kísérletet tettem. Így ment ez vagy tíz éven át, és az egyedül töltött alkalmak során olyan dolgok tárultak fel előttem, amelyeket nem lehet számba venni, sem kikutatni; csak annyiban akarom felidézni, hogy használhassak vele. Ugyanis teljes bizonyossággal tudom, hogy a misztikusok azok, akik elől haladnak a magasságos Isten útján, mindenekeelőtt azért, mert életformájuk a legjobb életforma, életútjuk a leginkább célszerű életút, erkölcsi felfogásuk a legtisztább erkölcsi felfogás, olyannyira, hogy ha összegyűjtenék az okosak értelmét, a bölcsek bölcsességét és az isteni törvényadás titkait fürkésző tudósok összes tudományát, hogy módosítsanak életformájukon és erkölcsi felfogásukon és valami jobbal helyettesítsék, képtelenek lennének rá. Mert minden mozdulatuk, minden nyugalmi állapotuk, akár a külső, akár a belső világukban, a próféta világosságának forrásából⁶⁶ származik. És a próféta világossága mögött nincs más világosság a föld színén, amely által világosságban részesülhetünk.⁶⁷

Összefoglalóan, mit is mondhatunk egy ilyen útról, melynek vallási tisztasága – és ez alapfeltétel – a szív teljes megtisztítása mindentől, ami a magasságos Istentől kívül létezik. Az út pedig csak azáltal nyílik meg, ami nélkül egyetlen istentisztelet sem kezdhető el, és ez a szív teljes elmerülése az Isten gondolatában. A vége pedig a teljes feloldódás az Istenben. Persze ez csak azokhoz a kezdetekhez képest vég, amelyek a szabad választás és elsajátítás területéhez tartoznak és ezért csak az útnak indulás kezdetét jelentik. És ami előtte van, csak annyi, mint az előkészület annak a számára, aki a bejárására indul.

Az út elejétől kezdődnek a látomások és kinyilatkoztatások; ébrenléti állapotukban látják az angyalokat és a próféták lelkeit, hangokat hallanak és jelzéseket vesznek át tőlük. Aztán tovább emelkedik az állapotuk a képek és jelképek látásától olyan fokozatok felé, amelyek túl vannak a beszéd és a nyelv közlési képességeinek határain. A beszélő meg sem kísérelheti azt, hogy mondjon valamit róluk anélkül, hogy amit kimond, valami nyilvánvaló tévedést ne tartalmazna, amit lehetetlen volt elkerülnie. Lényegében az egész egy olyan közvetlenséghez vezet, amelyet egy részük inkább az isteni lényeg befogadásának, mások a vele való egyesülésnek, a többiek inkább az egyéni tulajdonságok elvesztésének éreznek. Azonban mindez tévedés, melynek természetét megmutattuk *A legmagasabb cél (al-Maqszid al-aszná)* c. könyvben, ugyanis akit elragadott ez az állapot, annak nem szabad többet mondania ennél:

⁶⁶ A „világosság” szó itt az isteni kinyilatkoztatás metaforájaként szerepel.

⁶⁷ Vö. Zsoltárok 36:10

*Történt, ami történt,
úgysem emlékszem rá,
valami jóra gondolj,
és ne kérdezősködj!*⁶⁸

Összefoglalva, akinek nem volt alkalma arra, hogy valamit átéljen ebből, az nem ért meg semmit a próféta-ság valóságából, legfeljebb a pusztá nevéét. A szentek életét kísérő csodák jelzik a próféta-ság kezdeteit. Ez volt Isten küldöttének – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – legelső állapota, midőn a Hirá-hegyhez ment, s ott egyedül volt az ő Urával és szüntelenül imádkozott. Emiatt azt mondták róla az arabok: „Mohammed beleszeretett az ő Urába”. Ez az állapot csak az átélésben mutatkozik valóságosnak annak a számára, aki elindult a hozzá vezető úton. De akinek nem volt alkalma az átélésre, az a mások tapasztalata és csak hallomás útján szerezhet bizonyosságot róla, mert ha elég gyakran van együtt misztikusokkal, akkor bizonyossággal meg fogja érteni a reá utaló jelek segítségével. Így ha valaki részt vesz összejöveteleiken, átveszi tőlük ezt a hitet. Mert ők olyan emberek, akik soha nem hagyják, hogy a társuk boldogtalan legyen. És akinek nincs alkalma arra, hogy társaságukban megforduljon, annak egyértelmű bizonyítékok által meg kell győződnie arról, hogy ez az állapot lehetséges, amint említettük *A vallástudományok életre keltése (Ihjá ʿulúm ed-dín)* c. munkánk egyik könyvében, melynek címe: *A szív csodái (ʿAdzsáib al-qalb)*. A bizonyítékokkal való igazolás: tudomány; az istenközelség állapotába jutás: átélés; a hallomás és tapasztalat jóhiszemű elfogadása pedig hit. Ez itt három fokozat: „Az Isten is fokozatokkal emeli magasabbra azokat, akik közületek hisznek és akiknek tudás adatott”⁶⁹. Ezek után tudatlan emberek következnek. Ők azok, akik tagadják ennek alapját, csodálkoznak ezen a beszéden, és ha hallják, gúnyolódnak, és így szólnak: Furcsa, hogy mit össze nem hordanak! Pedig az ilyenekről mondta a magasságos Isten: „Vannak közöttük olyanok, akik hallgatnak rád. De amikor elmennek tőled, azt mondják azoknak, akiknek tudás adatott: »Mit is mondott ez itt az imént?» Ők azok, akiknek Isten lepecsételte a szívét, és akik a tulajdon vágyaikat követik.”⁷⁰. Elvette Isten hallásukat, és látásukat elvakította. És ami szükségképpen világossá vált számomra azáltal, hogy útjukon járva tapasztalatot szereztem, az a próféta-ság valósága és sajátossága volt. Elengedhetetlen követelmény tehát a figyelmet a próféta-ság alapjaira irányítani, mivel feltétlenül szüksége van rá az emberiségnek.

⁶⁸ Abú Bakr ibn Tufajl: *A természetes ember (Hajj ibn Jakzán)* című művében idézi al-Ghazáljtól ezeket a sorokat. Katona Tamás verses fordításában így hangzik: „Akármilyen bár – a nyitja, / nem tudok szólni róla itt. / Ne gondolj mást, csak jót felőle, / de ne kutasd a titkait.” *Arab filozófia – szöveggyűjtemény I.* Piliscsaba, 1997. 35. p.

⁶⁹ Korán 58:11

⁷⁰ Korán 47:16

III. A PRÓFÉTASÁG VALÓSÁGA ÉS HOGY AZ EMBERISÉGNEK MINDENKÉPPEN SZÜKSÉGE VAN RÁ

Tudd meg, hogy az emberi lényeg eredeti természete szerint úgy teremtett, hogy üres és érintetlen volt; nem volt tudomása a magasságos Isten által teremtett mindenségről. A világmindenség sok világból áll, csak a magasságos Isten tudhatja számukat, hisz Ő maga mondja: „Urad seregeit csupán Ő ismeri”.⁷¹ Az embernek viszont csak az érzékelés segítségével van tudomása a világmindenségről. Mindenegyed érzékelés arra teremtett, hogy általa az ember megismerje a létezőknek valamelyik világát. A világmindenségen („világokon”) a létezők fajtáit értjük. Az első, ami kialakul az emberben, a tapintás általi érzékelés. Ezzel a létezők olyan fajtáit ismerheti meg, mint a hőség, a hideg, a nedvesség, a szárazság, a simaság, az érdesség és egyebek. A tapintás teljességgel alkalmatlan a színek és a hangok észlelésére; ezek olyanok a tapintás képessége számára, mintha nem is lennének. Azután létrejön számára a látás képessége, ezzel észleli a színeket és a formákat. És ez az érzékelt világok legnagyobb területe. Azután létrehozza benne az Isten a hallás képességét, hogy hallja a hangokat és a dallamokat. Aztán még megteremti számára az ízelelés képességét, hogy ezzel már el is hagyja az érzékelhető valóságok világát. Ezután – úgy hétéves kora körül – létrejön benne a különbségtétel képessége. De ez már egy másik fejlődési szakasza létezésének, amelyben az érzékelhető valóságok világán túlmenően olyan dolgokat is megismer, amelyekből semmi sincsen meg az érzékelés világában. Azután fejlődésének egy másik szakasza következik s kialakul benne az értelem, amellyel megismeri a szükségszerűségeket és a lehetőségeket, a képtelenségeket és egyéb olyan dolgokat, amelyek a megelőző szakaszban még nem léteztek a számára. Az értelmén túl van még egy másik szakasz, amelyben megnyílik egy másik szem, amely által megpillantja a láthatatlan világot és azt, ami a jövőben fog majd bekövetkezni, és még más dolgokat is, amelyek túl vannak az értelem határain, mint ahogy túl van az értelmi belátáson alapuló ismeretek (intelligibilia) megszerzése a különbségtétel képességének határain, valamint a különbségtétel révén szerzett ismeretek az érzékelés képességének határain. És miképpen az, akiben megvan a különbségtétel képessége, ha értelmi belátáson alapuló ismereteket tárnak eléje, mindjárt elutasítja és valószínűtlennek ítéli ezeket, ugyanígy az értelmükre támaszkodók egy része visszautasítja és valószínűtlennek ítéli a prófétaság által nyert ismereteket. Nem más ez, mint maga a szándékos tudatlanság! Hisz nincs más alapja, csak az, hogy ez már egy olyan fejlődési szakasz, amelybe ő még nem lépett be, nem találkozott a valóságával és ezért úgy véli, hogy az már valójában nem is létezik. Ha a vakon született nem ismerné a színeket és a formákat azáltal, hogy kezdettől fogva, újra és újra ismétlődően, folyvást hallott róluk beszélni, akkor nem értené, mik ezek, s még csak el sem ismerné létezésüket. Isten azonban mindezt felfoghatóvá tette az Ő teremtményei számára azáltal, hogy ízelítőt adott a prófétaság sajátságából az alvás élményében. Az alvó ugyanis olyan dolgot ismer meg, amely majdan megvalósul abból, ami még rejtve van; akár közvetlenül, akár pedig példázat formájában, melyet az álomfejtés szokott értelmezni. Ez pedig olyan, hogy ha az ember maga nem tapasztalja, hanem csak úgy mondják neki: „Van olyan ember, aki eszméletlenül esik össze, akár a halott; semmit sem érez, semmit se hall, semmit se lát; és ezenközben látja a láthatatlant”, akkor tagadná ezt és érvet kovácsolna

⁷¹ Korán 74:31

lehetetlenségének a bizonyítására. Így érvelve: „Az érzékszervek a megismerés eszközei. És aki nem ismeri meg a dolgokat ezek meglétével és részvételével, mennyivel kevésbé fogja a valóságnak megfelelően és jobban megismerni akkor, ha ezek működésképtelenek”. Ez olyanfajta következtetés, amelyre rácsófol a közvetlen tapasztalás és megfigyelés. Mint ahogy az értelem az ember fejlődésének egyik szakaszára jellemző, amelyben megjelenik egy olyan szem, mely által megpillanthatja az értelemmel belátható dolgok bizonyos fajtáit, melyek az érzékek számára hozzáférhetetlenek, ugyanígy a prófétaság is egy ilyen szakaszt jelent, amelyben megjelenik egy szem, melynek világossága van, és ebben a világosságban láthatóvá válik a láthatatlan, és egyéb dolgok, amelyeket az értelem nem képes felfogni. A prófétaságban való kételkedés vagy annak lehetőségére, vagy létezésére illetve előfordulására, vagy bizonyos személyben való meglétére irányul. Lehetőségének bizonyossága, hogy létezik.⁷² Létezésének bizonyossága pedig az, hogy vannak a világon olyan ismeretek, melyeket képtelenség egyedül az értelem által megszerezni, mint például az orvostudomány és a csillagászat. Ezért ha valaki kutatja ezeket, szükségképpen megtudja, hogy ezek nem sajátíthatók el másképp, csak isteni ihletettséggel és a magasságos Isten hathatós segítségével, és nem lehet hozzájuk férkőzni tapasztalati úton. Mert van a csillagászati törvényszerűségek között olyan, amely csak minden ezer esztendőben egyszer érvényesül. Hogyan lehet ezt tapasztalati úton megismerni? Hasonló tulajdonságai vannak a gyógyszereknek is.

Ez által a bizonyítás által világossá vált, hogy lehetőség nyílik egy olyan útra, amelyen haladva megismerjük azokat a dolgokat, amelyeket az ész nem ismerhet meg. Ez az, amit a „prófétaság” kifejezéssel jelölni akarunk. Persze a prófétaság nemcsak ennyit jelent, mert a megismerésnek ez a fajtája, amely túl van az értelem megismerési lehetőségein, csak egyike a prófétaság sajátosságainak, hisz annak rajta kívül még sok sajátossága van. Amit most említettünk, csak csepp a tengerből. És csak azért említettük, mert adott számodra belőle egy minta, ez pedig az alvás közben elérhető ismereteid. És ott vannak az ugyanebből a fajtából való ismereteid az orvostudomány és csillagászat területén; ezek a próféták csodatételei, melyek eleve megközelíthetetlenek az ész használata révén azok számára, akik az értelmükre támaszkodnak. A prófétaság egyéb tulajdonságai pedig csak közvetlen megtapasztalás által sajátíthatók el a misztika módszerének útjain haladva. Mert ezt csak annak a mintának a segítségével értheted meg, amelyben te is részesültél – ez pedig az alvás állapota – mert ha ez nem lenne, aligha hihetnél benne. Ha volna a prófétaságnak olyan tulajdonsága, amelyből neked nincsen mintád, akkor eleve nem érthetnél meg, és akkor hogyan hihetnél benne, hiszen a hit a megértés után következik.⁷³ Ez a minta megjelenik a misztika útjának kezdeténél, és általa létrejön a megtapasztalásnak egy elérhető mértékű fajtája, valamint a hitnek egy olyan formája, melyhez foghatót korábban nem lehetett elérni. A prófétaságnak ez az egy tulajdonsága is elegendő volna neked arra, hogy hinni tudj a lényegében. És ha kétséged támad afelől, hogy egy bizonyos személy próféta-e vagy pedig nem, akkor nem juthatsz el a bizonyosságra másképpen, mint hogy megismered az illető viselkedését bizonyos helyzetekben vagy közvetlen megfigyelés által, vagy egybehangzó híradások által, vagy pedig hallomásból. Mert ha ismered az orvostudományt vagy a jogtudományt, könnyen felismerheted a jogtudósokat és az orvosokat, ha figyelmet szentelsz annak, hogyan

⁷² Az „ab esse ad posse valet consequentia” (a valóságból a lehetőségre lehet következtetni) logikai elvet alkalmazza a szerző ebben az érvelésben.

⁷³ Al-Ghazálj nyugati (keresztény) kortársa, Canterburyi Szent Anzelm (1033–1109) ellenkezőképpen gondolkodik. Nála a hit előtte jár, mintegy feltétele a megértésnek. Ezt írja a *Proslogion*-ban: „Nem azért törekszem érteni, hogy higgyek, de hiszek, hogy érthessek. Mert hiszek ebben is: »Ha nem hiszek, nem fogok érteni«” (Ézsaiás 7:9 a LXX fordítás szerint).

szoktak viselkedni és miket szoktak mondani bizonyos helyzetekben; még abban az esetben is, ha nem láttad őket személyesen. Mert már alkalmas vagy arra is, hogy felismerd Sáfi'íjban⁷⁴ – Isten legyen könyörületes hozzá! – a jogtudóst és Galénoszban⁷⁵ az orvost valóságos, nem pedig másoktól átvett megismeréssel, mivel már van valami jártasságod a jogban és az orvostudományban. Tanulmányozod könyveiket és tudományos műveiket s így kialakul benned annyi tudás, amennyi szükséges személyiségük felismeréséhez. Hasonlóképpen ha megértetted a próféta jelentését, és gondosan belemerültél a Korán és a hagyomány tanulmányozásába, akkor kialakul benned a szükséges tudás arról, hogy Mohammed – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – a próféta legmagasabb fokán áll. Magad is meggyőződhetsz erről, ha kipróbálsz, amit a próféta mondott az istentisztelet módjairól és azok hatásáról a szív tisztaságára, és hogy mennyire igaz ez a mondása: „Aki aszerint cselekszik, amit tud, Isten annak a tudásnak is örökösévé teszi, amit még nem tud”! És mennyire igaz ez a mondása is: „Ha valaki segítséget nyújt az elnyomónak, uralkodóvá teszi Isten azt fölötte”! És mennyire igaz ez a mondása is: „Aki odáig jut, hogy már csak egyetlen dologgal gondol⁷⁶, a magasságos Isten mentesíti azt ennek a világnak és a túlvilágnak gondjától–bajától”! Ha ezt egy, két vagy több ezer esetben kipróbáltad, akkor meglesz a szükséges tudásod ahhoz, hogy többé ne kételkedjél benne. Ezen az úton törekedjél megbizonyosodni a próféta igazságról, ne pedig a bot kigyóvá változtatása által, sem pedig a hold kettéhasadása által.⁷⁷ Mert ha ezt önmagában véve szemléled, eltekintve megszámlálhatatlanul sok körülménytől, arra is gondolhatsz, hogy ez valamiféle varázslás, vagy szemfényvesztés, avagy az Isten által okozott megtévesztés, mert ő „tévelygésbe viszi azt, akit akar, és igaz útra vezeti azt, akit akar”.⁷⁸

És akkor szembe találod magad a csodákra vonatkozó mindenféle kérdéssel. Ha hited rendszeres okoskodásra támaszkodik a csoda bizonyíték mivoltát illetően, akkor össze fog törni a hited a kérdés problematikáját és megoldhatatlanságát taglaló rendszeres fejtegetéseid közepette. Még ha egy ilyenféle csoda egyike lenne is a bizonyítékoknak és járulékos érveknek gondolkodásod egészében annyira, hogy létrejön nálad valamiféle szükségszerű tudás, mégsem leszel képes teljes pontossággal felidézni az alapját, éppoly kevésbé, mint az, akit egy közösség tudósít szakadatlanul valamiről, és az képtelen felidézni, hogy ki volt az a meghatározott személy, akinek szavára a bizonyosságot elnyerte. Sőt még azt sem tudja, hogy ez egyáltalán honnan származik; mert sem kívül nem esik az egészen, sem egyeseknek nem tulajdonítható. Ez hát a szilárd, tudományosan megalapozott hit. A közvetlen megtapasztalás pedig, úgymint a látás és a kézzel való megragadás, nincs meg máshol, csak a misztikusok útján.

Amennyit most elmondtunk a próféta igazságáról, kielégíti kitűzött célunkat. Most rátérek arra, hogy miért van szükségünk reá.

⁷⁴ Vö. 47. jegyzet

⁷⁵ Galénosz (Pergamonban született Kr.u. 129-ben, valószínűleg Rómában halt meg 200 körül), a tudományos orvoslás utolsó nagy képviselője az ókorban. Az orvostudományban Hippokratészt, a filozófiában Arisztotelészt vallotta mesterének. Az addig összegyűjtött orvosi ismereteket igyekezett gazdagítani és rendszerbe foglalni. A Galénosz által ránk hagyományozott orvostudományt az arabok közvetítették Európának, s az a reneszánszig mértékadóknak számított.

⁷⁶ Egyetlen gondja van csupán, ez pedig az, hogy a halál és a feltámadás után miként fog megjelenni majd az igazságos Bíró színe előtt.

⁷⁷ Korán 28:31 és 54:1

⁷⁸ Korán 16:93; 35:8

IV. MIÉRT KEZDTEM EL ÚJRA TANÍTANI, MIUTÁN EGYSZER MÁR FELHAGYTAM VELE

Mintegy tíz esztendőn át állhatatosan kitartottam a világtól való elfordulás és a magány keresése mellett, ez idő alatt szükségképpen világossá vált számomra néhány alapvető dolog – számukat most nem tudom meghatározni – egyszer a közvetlen élmény által, másszor az igazolható tudomány által, máskor meg a hittel való elfogadás által. Isten az embert úgy teremtette, hogy van teste és van szíve. Szíven az ember lelkének valóságát értem, amely az istenismeret székhelye. Ez nem lehet a hús és a vér, mert ezek megvannak a halottban és az állatokban is. A testnek van egészsége, amely által boldog, és van betegsége, amelyben elpusztul. Ugyanígy a szívnek is van egészsége és épsége, és nem menekül meg, „csak az, aki egészséges szívvel közeledik az Istenhez”.⁷⁹ A szívnek is van betegsége, mely miatt örök halállal lakol a túlvilágon, mint ahogy a magasságos Isten mondja az ő igéjében: „Szívük beteg...”⁸⁰ Az istenismeret hiánya halálos mérég. Az Istennel szemben való engedetlenség – a kívánságtól vezérelve – a betegségét előidéző nyavalya. A magasságos Isten ismerete viszont vele szemben ható ellenmérég, mely életet ment. Az Isten iránt való engedelmisség a vágnak ellenszegülvén a szív gyógyító orvossága. De nincs is más lehetőség a gyógykezelésre annak érdekében, hogy megszűnjék a betegsége és visszanyerje egészségét, mint a gyógyszerek alkalmazása. Hasonlóan a test gyógykezelésének sincs más módja, csak ezeknek alkalmazása. A test gyógyítására használt orvosságok a bennük levő alkalmas tulajdonság által hatnak az egészség visszanyerésére. Az értelmükre támaszkodók ezt nem ismerhetik meg az ész használata révén. Ehhez ugyanis az orvosok példáját kell követni, akik ezt a prófétáktól vették át, hisz ők a prófétaság sajátosságánál fogva eleve ismerték a dolgok efféle tulajdonságait.

Ugyanígy szükségképp világossá vált számomra, hogy az istentisztelet gyógyító hatása a maguk határain belül és abban a mértékben, amint a próféták meghatározták, nem ismerhető fel teljes valóságában az emberi értelem használata révén. Hanem szükség van hozzá a próféták követésére, akik a prófétaság világosságánál ismerték fel ezeket a tulajdonságokat, nem pedig az ész használata által. S mint ahogy a gyógyszerek különböző összetevők keverékéből állnak, egyiknek kétszer akkora súlya van, mint a másiknak; az összetevők mennyiségének a különbözőségét titoktartás övezte, mert ez jelentette a különlegességet. Hasonlóképpen az istentisztelet, amelyek a szívek betegségének orvosságai, különböző mértékű és fajtájú cselekedetekből tevődnek össze, így például a földreborulás kétszer gyakrabban fordul elő, mint a meghajlás, a hajnali istentisztelet fele olyan hosszú, mint a délutáni. Ez sem mentes bizonyos titoktól, hisz ez képezi egy részét azoknak a különlegességeknek, amelyek nem ismerhetők meg másképp, csak a prófétaság világossága által. Igen nagy ostobaságra és tudatlanságra vall, ha valaki az ész segítségével akarna különös értelmet adni ennek, vagy azt hinné, hogy ez esetlegesen, nem pedig a benne levő isteni titok révén van így, mely megköveteli, hogy a különösség módján jelenjék meg. Mint ahogy az orvosságokban vannak alkotóelemek, melyek a lényegi összetevői, s vannak benne adalékelemek, amelyek járulékos összetevői. Közülük mindegyiknek megvan a különös szerepe az alkotóelemek

⁷⁹ Korán 26:89

⁸⁰ Korán 2:10

összhatásában, hasonlóképpen az önkéntes és a próféta példáját követő áhítatos gyakorlatok olyan kiegészítések, melyek teljessé teszik az istentisztelet alapelemeinek hatásait.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a próféták a szív betegségeinek orvosai. Az értelem haszna és szerepe csupán az, hogy ezt felismerjük. A próféta mellett oly módon tanúskodik, hogy azt igazolja, ugyanakkor elismeri saját alkalmatlanságát arra, hogy megismerje azt, ami a próféta szeme által megpillantható. Kézen fog minket és a gondjára bíz, mint ahogy a vakokat vezető gondjára bízzák, vagy mint ahogy a tanácstalan betegeket gondos orvosokra bízzák. Eddig a pontig tart az értelem illetékessége és határa; abból, ami ezután következik, már ki van zárva, csak annyit foghat fel belőle, amennyit az orvos közöl vele.

Ezek hát azok a dolgok, amelyeket a magány és a világtól való elvonulás idején a közvetlen szemlélet módján szükségképpen megismertünk. Azután láttuk, hogy meggyengült a hit először a próféta eredetében, aztán a valóságában, s végül a próféta előírása szerinti cselekvésben. Megbizonyosodtam arról, hogy ez már így van az emberek széles körénél. Megvizsgáltam hát az emberek megfáradásának és hitük gyengeségének okait. Négy dolgot találtam:

1. Az első okra azok hivatkoznak, akik belemerültek a filozófia tanulmányozásába.
2. A második okkal azok hozakodnak elő, akik belemélyedtek a misztika módszereibe.
3. A harmadik okkal azok érvelnek, akik a taníttatás hívéül szegődtek.
4. A negyedik ok azoknak forgolódásából adódik, akiket az emberek tudósoknak tartanak.

Azután szemügyre vettem egyes embereket, s megkérdeztem közülük azokat, akik elhanyagolják a vallási kötelesek teljesítését. Érdeklődtem egyik-másik bizonytalankodása felől, vizsgáltam meggyőződését és rejtett indítékát. Így szóltam hozzá: „Miért hanyagolod el a vallási köteleseket? Ha hiszel az eljövendő világban, mégsem készülsz rá, hanem eladod a jelenvaló világért, akkor ez nagy ostobaság tőled! Mert egyébként nem szoktál kettőt eladni egyért cserébe, hogyan adhatnád oda azt, amelynek nincsen vége, cserébe azért, aminek napjai meg vannak számlálva? Ha azonban nem hiszel, akkor istentelen vagy. Ezért láss hozzá a hit megszerzéséhez, és vizsgáld meg alaposan, mi a rejtegetett oka istentelenségednek, amely a te belső meggyőződésed. Mert ez az oka külső merészségednek, még ha nem is fogod ezt nyíltan bevallani, hanem a hit látszatával tetszelegsz, és tiszteletet mutatsz az isteni törvény említésekor.”

Némelyik ezt feleli: „Ha ez olyan dolog, amelyet pontosan be kell tartani, akkor erre a vallástudósok a legalkalmasabbak. De a híres-neves kiválóságaik között van olyan, aki elhanyagolja az istentiszteletet, a másik bort iszik, a harmadik felemészti (az alapítványok pénzét és) az árvák vagyonát, aztán van olyan, aki feléli az uralkodótól húzott jövedelmét, s nem tartózkodik attól, ami tiltva van, aztán van olyan is, aki megvesztegetés fejében tanúskodik és hoz ítéletet, és még sorolhatnánk a hasonlókat.”

Egy másik válaszoló a misztika tudományát tulajdonítja önmagának és azt állítja, hogy olyan magas fokra ért fel, amely már fölöslegessé teszi számára az istentiszteletet.

Egy harmadik válaszoló a libertinizmus híveinek látszatérvei közül egy másikkal keresne kibúvót. Ők azok, akik messze távolodtak a misztika útjától.

Egy negyedik, aki a taníttatás híveivel érintkezett, így szólt: „Az igazság kérdéses, a hozzá vezető út el van torlaszolva, a róla szóló vélemények számosak és különbözőek,

egyik irányzat sem előbbvaló a másiknál, az észérvek ellentmondanak egymásnak, az önálló álláspontot elfoglalók véleményében ezért nem lehet megbízni. Aki azonban a taníttatás hívének akar megnyerni, annak ítélete önkényes, nem hivatkozik bizonyítéokra. Mi módon hagyhatnám oda a bizonyosságot a kételkedés kedvéért?”

Egy ötödik válaszoló így szólna: „Ezt én nem merő utánczásból tenném, hanem mert tanulmányoztam a filozófia tudományát és megértettem a próféta-ság valóságát és hogy az, amit elért, a bölcsességből és a közös érdekből származik. Kegyelességi gyakorlatainak célja ugyanis a köznép megfékezése és visszatartása attól, hogy egymás ellen hadat viseljenek, egymással megküzdjenek és átadják magukat a vágyaknak.⁸¹ Én azonban nem vagyok a tudatlan köznépből való, akire tilalmakat kellene kiróni, hanem én bölcs ember lévén a bölcsesség szerint élek, amely által olyan látásom van, amely fölöslegessé teszi számomra, hogy bárki példáját kövessem.”

Eddig terjed a hite annak, aki tanulmányozta a filozófusok közül a teisták irányzatát. És ezt Ibn Színá és Abú Naszr al-Fárábij⁸² könyveiből tanulta. Ezek azok, akik az iszlám látszatával tetszelegnek. Még olyat is találsz közöttük, aki olvassa a Koránt, megjelenik a gyülekezetekben, részt vesz az istentiszteleten és szájával magasztalja a vallási törvényt, ugyanakkor nem hagy fel a borivással, a törvényszegések és bűnök egyéb fajtaival. Amikor megkérdezik tőle: „Ha a próféta-ságnak nincsen valósága, akkor miért tartasz istentiszteletet?”, vélhetőleg így válaszol: „A testedzés kedvéért; mert az ország lakosságának szokása így kívánja; és hogy megőrizzem vagyonomat és gyermekeimet.” Vagy esetleg ezt válaszolná: „a vallási törvény helyes, a próféta-ság valóságos.” De ha tovább kérdezik: „Akkor miért iszod a bort?” Így válaszol: „A borivás tilalmának csak az az oka, hogy ellenségeskedést és gyűlöletet hagy maga után. Engem azonban bölcsességem megoltalmaz ettől. Nekem csak az a célom vele, hogy élénkítsem gondolkodásomat.” Ibn Színá maga említi egyik ránk maradt írásában, hogy ő fogadalmat tett Istennek bizonyos dolgok teljesítésére; hogy magasra értékeli a vallási törvény rendelkezéseit, nem hanyagolja el az előírt istentiszteleteket, bort sem iszik szórakozásképpen, hanem csak orvosságként a gyógyulás kedvéért. Ez volt a legmagasabb fok, amire a hit tisztaságát és az istentiszteleti kötelezettségek teljesítését illetően eljutott, vagyis hogy a borivást gyógyítási célból kivételesen megengedte.

Ilyen hát a hite annak, aki közülük hitet tulajdonít önmagának. Sokan estek áldozatul ámításuknak, amit még súlyosbított az ellenük érvelők gyengesége, ezek ugyanis a maguk részéről oly módon érveltek, hogy általában tagadták a geometriának, a logikának és más tudományoknak a bizonyító erejét, mely amazok számára nélkülözhetetlen volt. De ennek okára már korábban rávilágítottunk.

Amikor láttam, hogy az említett okoknál fogva ilyen nagy mértékben meggyengült a hit az emberek különféle csoportjainál, és azt is láttam, hogy lelkem eltökélt és felkészült arra, hogy leleplezze ezeket a látszaterveket, annyira, hogy könnyebbnek tűnt nekem ezeknek a pellengérré állítása, mint meginni egy korty vizet. Ez azért volt, mert sokszor és

⁸¹ A sztoikus filozófiai hagyományban a vallásnak és a teológiának három formáját különböztették meg: 1) a költőké (poetica, mütthiké seu fabulosa), 2) a filozófusoké (philosophica, phüsziké seu naturalis) és 3) a közéleti embereké (civilis, politiké). Az antik vallásbölcsületnek ezt az értékes gondolatát Szent Ágoston őrizte meg *De civitate Dei* című történetfilozófiai munkájában. Hivatkozik Quintus Mucius Scaevolára, aki kiváló jogtudós és szónok volt s Kr.e. 95-ben a consuli és főpapi (pontifex maximus) méltóságot viselte, aki „az elsőt haszontalannak mondja, mivel a költők sok gyalázatos dolgot találtak ki. A másodikról azt mondja, hogy az fölösleges a polgárságnak, mivel olyan megállapításokat is tartalmaz, melyeknek megismerése csak árt az embereknek”. A harmadikat, az államférfiak és a közélet vallását tartja leginkább célravezetőnek, mert ez a legalkalmasabb a tömeg féken tartására.

⁸² Vö. 33. jegyzet.

alaposan tanulmányoztam tudományait és módszereiket, vagyis a misztikusok, a filozófusok, a bábítók és az elismert tudósok módszereit. Ekkor pattant ki lelkemben a szikra, hogy ennek épp most jött el az ideje. „Mert mit használ neked az egyedüllét és a világtól való elfordulás, amikor általánossá vált a betegség, már az orvosokat is kikezdte, és az emberiség közel van a pusztuláshoz.” Aztán meg így okoskodtam: „Mikor fogsz hozzá ennek a gondnak a feltáráshoz és a sötétség elleni harchoz, holott az idő átmeneti idő, a korszak a hamisság korszaka, és ha elkezded az embereket arra hívni, hogy a maguk útját elhagyva megtérjenek az igazsághoz, bizonyára kortársaid mind ellenséggé fordulnának szembe veled. Hogy lennél képes felvenni velük a harcot, hogy tudnál együtt élni velük? Mert ez nem valósítható meg, csak kedvező időben és vallásos uralkodó hatalma alatt.” Nem tartottam illendőnek a magasságos Istennel szemben, hogy továbbra is elvonuljak a világtól azzal az indoklással, hogy nem vagyok képes bizonyítás által felmutatni az igazságot. Akkor a magasságos Isten úgy határozott, hogy az éppen uralmon levő szultán saját elhatározásából, nem pedig külső kényszernek engedve kifejezetten parancsba adta, hogy Nísápúrba induljak és az ottani zavarban rendet csináljak. A parancs követelő hangvétele olyan határozott volt, hogy ha szembeszegültem volna vele, könnyen kegyvesztetté lehettem volna. Ekkor eszembe jutott, hogy az az ok, melynek alapján a világtól való elvonulásomat alábecsültem, gyengének bizonyult: „Nem szükségszerű, hogy az, ami téged a világ elhagyására készítet, a lustaság, a kényelemszeretet, a saját dicsőséged keresése lenne, esetleg az, hogy megoltalmazd magad az emberek okozta kellemetlenségektől. Miért tennéd ki magadat annak, hogy elszenvedd azokat a nehézségeket, amelyek az emberek között érnének?” Mert így szól a magasságos Isten: „A könyörülő Irgalmas Isten nevében. Alif Lám Mím. Vajon azt gondolják az emberek, hogy hagyják őket, hadd mondják: »hiszünk«, anélkül, hogy próbára lennének téve? És már megpróbáltuk azokat, akik előttük éltek. Isten tudván tudja majd, kik azok, akik igazat szólnak, és kik azok, akik hazudnak.”⁸³ Továbbá így szól a hatalmas és felséges Isten az ő küldöttéhez, aki az ő legkiválóbb teremtménye: „Már előtted sem hittek a küldöttek szavának, de ők türelmesen viselték az elutasítást és bántalmazást, míg el nem jött hozzájuk a mi segítségünk. Senki sincs, aki megváltoztathatná Isten szavait. Eljutott már hozzád a küldöttek híre.”⁸⁴ Aztán meg így szól a hatalmas és felséges Isten: „A könyörülő Irgalmas Isten nevében. Já Szín. A bölcs Koránra! Küldött vagy te a küldöttek között az egyenes úton. A Hatalmas és Könyörületes kinyilatkoztatása ez, hogy egy olyan népet figyelmeztessél, akiknek ősei még nem kaptak figyelmeztetést, ezért ők még tudatlanok. Beigazolódott immár a szó a legtöbbszörrel szemben, mivelhogy nem hisznek. És bilincseket tettünk a nyakukba egészen az állukig, úgyhogy a fejüket fölfelé kell tartaniuk. És gátat állítottunk eléjük és mögéjük és úgy elfedtük őket, hogy nem látnak. Egyremegy nekik az, hogy figyelmezteted-e őket, vagy pedig nem, úgysem hisznek.”⁸⁵

Tanácsot kértem ebben a kérdésben többektől is azok közül, akik otthonosak a szívek és a belső látások dolgaiban, és teljes egyhangúsággal azt tanácsolták, hogy hagyjak fel az elvonulással és adjam fel a cellához kötött életmódot. És még ehhez jöttek azok az ismétlődő álmok, melyeket kegyes emberek láttak és amelyek azt tanúsították, hogy ez a változás valami jónak és helyes iránynak a kezdetét jelenti, amit Isten – magasztaltassék! – előre elhatározott ennek a századnak az elejére. Mert Isten – magasztaltassék! – megígérte, hogy megeleveníti az ő vallását minden évszázad küszöbén. Megerősödött hát a remény és győzött a bizalom ezeknek a jeleknek a

⁸³ Korán 29:1-3

⁸⁴ Korán 6:34

⁸⁵ Korán 36:1-10

hatására. Ezzel megkönnyítette Isten számomra, hogy útra keljek Nísápúrba feladatom elvégzésére a h.sz. 499. év dzú-l-Qi^cda hónapjában.⁸⁶ Bagdadból való távozásom időpontja 488. dzú-l-Qi^cda hónapja volt. A világtól való elvonulásom időtartama tizenegy évet tett ki. Ezután olyan változás jött az életemben, amelyet a magasságos Isten rendelt el előre, és ez az ő végzéseinek egyik legcsodálatosabbika. Mert visszavonultságomban egyszer sem villant át a gondolataimon ennek a lehetősége, éppúgy, ahogy Bagdad elhagyása és az akkori körülményektől való elszakadás sem olyan dolog volt, melynek lehetősége egyáltalán eszébe juthatott volna az embernek. A magasságos Isten az, aki átformálja a szíveket és a körülményeket: „A hívő ember szíve az Irgalmas két ujja között van”. És én tudom, hogy amikor látszólag visszatértem a tudományok oktatásához, valójában mégsem tértem vissza, mert visszatérni csak olyan valamihez lehet, ami már egyszer volt. Én pedig abban az időben olyan tudományt oktattam, amely által hírnévre tehetek szert, és ezt ajánlottam az embereknek akár szóval, akár cselekedettel; ez volt a célom, ez volt a szándékom. Most viszont olyan tudományt ajánlok, amely nem törődik a hírnévvél, sőt megismerszik általa a hírnév értékének mulandósága. Most már ez a szándékom, célom és kívánságom. Isten ismeri ezt nálam. Minden vágyam, hogy jobbítsak magamon és másokon. Nem tudom azonban, hogy elérem-e, amit célul tűztem magam elé, vagy pedig anélkül halok meg, hogy célt érhettem volna. De én a hit bizonyosságával és látásával hiszem, hogy „nincs hatalom, sem erő máshol, csak a magasságos és hatalmas Istennél” és hogy nem én indultam útnak, hanem ő indított el engem, nem én cselekedtem, hanem ő cselekedett általam; ezért kérem őt, hogy előbb jobbítson meg engem és csak aztán jobbítson általam, először vezessen engem s aztán vezessen általam. Az igazságot mutassa igazságnak, és adja meg nekem, hogy követni tudjam, a hamisról hadd lássam, hogy hamis, s adja meg, hogy el tudjam kerülni.

Most pedig visszatérünk ahhoz, amit már felidézünk azokból az okokból, amik az emberek hitének gyengülését kiváltották, ugyanakkor rátérünk arra, hogy milyen módon lehet őket a helyes irányba téríteni és kimenteni a veszedelmekből.

a) Azoknak a gyógyítása pedig, akik arra hivatkoznak, hogy elbizonytalanodtak a taníttatás híveitől hallottak miatt, megtalálható *A helyes mérték*⁸⁷ című művemben. Ezért nem foglalkozunk bővebben vele ebben a tanulmányban.

b) A libertinizmus híveinek képzelgéseit alátámasztó látszatérveket hét fajta soroltuk és *A boldogság vegykonyhája* című könyvben tárgyaltuk.

c) Annak számára pedig, akinek hite a filozófia útján haladva annyira elpusztult, hogy a próféta eredetét is tagadja, bemutattuk a próféta valóságát, szükségszerű meglétét, bizonyítékként használva a gyógyszerek, a csillagok és egyéb különös tulajdonságairól szóló tudomány létezését. Ebből a célból adtuk ezt a kis bevezetőt. Csak azért szerepeltettem az orvostudomány és a csillagászat különlegességei közül való bizonyítékot, mert az a saját tudományukból való. Mi ugyanis minden tudós számára a megfelelő tudomány szak segítségével – ilyen a csillagászat, az orvostudomány, a természettudomány, a varázslás, rejtélyek tudománya – amelyik az általa művelt tudományból való, hozunk fel bizonyítékot a próféta mellett.

Aki azonban csak szájával vallja a prófétaát, a vallási törvény rendelkezéseit pedig a bölcs belátás alapján ítéli meg, az valójában nem is hisz a prófétaátban. Ő csak ítélőképességének egy sajátos fajtájában hisz, amelynek a jellegzetessége megköveteli, hogy engedelmességet tanúsítsanak iránta. De ennek semmi köze a prófétaátához.

⁸⁶ Kr.u. 1106. július hó

⁸⁷ Arabul: *Al-qisztász al-musztahím* vö. 50. jegyzet.

A prófétaságba vetett hit ezzel szemben az, hogy valakinek teljes bizonyossága van egy értelmén túli állapotról, amelyben felnyílik egy szem s ez által olyan sajátos ismeretekre tesz szert, amelyek az értelem számára elérhetetlenek, mint ahogy a hallás számára megismerhetetlenek a színek, a látás számára elérhetetlenek a hangok és az összes érzékelés számára megismerhetetlenek az ész fogalmai. Ha ezt nem tartja elképzelhetőnek, akkor bebizonyítjuk nemcsak a lehetőségét, hanem a létezését is. Ha azonban elképzelhetőnek tartja, akkor ezzel bizonyosságot nyert afelől, hogy vannak dolgok, melyeket rendkívülieknek nevezünk, és amelyek eleve kívül esnek az értelem illetékességi körén, sőt úgy tűnik, az értelem hajlik arra, hogy kételkedjék bennük s lehetetlennek nyilvánítsa őket. Egy hatod dirhem súlyú ópium halálos adag, mert megdermeszti a vért az erekben, mivel túlságosan hideg. És aki azt állítja magáról, hogy jártas a természettudományokban, azt gondolja, hogy az összetevők közül csak két elemnek van hűtő hatása: a víznek és a földnek. Mert ez a két hideg elem. Közismert, hogy a vízből és földből vett sokszoros mennyiségnek a hűtő hatása sem éri el a belső lehűlésnek azt a mértékét, amit az ópium elér. Ha valaki ezt közölné egy természettudóssal, aki ezt még nem próbálta ki, azt mondaná rá: „Ez képtelenség! Lehetetlenségének bizonyítéka az, hogy az ópium tüzes és levegős elemeket tartalmaz, a levegő és a tüzes elem által pedig nem fokozódik a lehűlés. Még ha feltételeznénk is, hogy az ópium csupa vízből s földből állna, az sem indokolná a hűtő hatásnak ezt a felfokozottságát. És ha még két forró elem járul hozzá, annál kevésbé fog ez megtörténni.” És akkor ezt már bizonyítéknak is tekinti.

A filozófusok által a természettudományok és a metafizika területén alkalmazott legtöbb bizonyíték ebből a típusból való. Teljesen olyannak képzelik a dolgokat, amilyenek találják és értelmükkel felfogják őket. Ezért amihez nincsenek hozzászokva, arról föltételezik, hogy nem is lehetséges. Ha nem lennének megszokottak az olyan álmok, amelyek igazolódnak, és nem lenne olyan ember, aki azt állítja, hogy az érzékek közreműködése nélkül ismeri meg az elrejtett világot, akkor ezt tagadnák azok, akiknek ilyen vagy ehhez hasonló a gondolkodásuk. Ha megkérdeznék valamelyiket: „Elképzelhető-e, hogy van a világon olyan dolog, amely akkorka, mint egy magszem, s el lehet helyezni egy városban, hogy előbb az egész várost, majd önmagát is megeméssze és ne hagyjon meg semmit a városból, sem abból, ami a városban van, s végül maga sem maradjon meg?” Így válaszolna: „Ez aztán képtelenség! Csak valami mesebeszéd lehet.” Pedig ez a helyzet a tűz esetében. Addig nem hiszi el az ember, amíg nem látta a tüzet, csak hallott róla. Legtöbb esetben ilyenformán történik a túlvilági csodák tagadása is.

A természettudósnak ezt válaszoljuk: „Most már rá vagy kényszerülve, hogy elfogadd: az ópiumban különleges képesség van a lehűtésre, amely nem felel meg a természettudományban elfogadott ésszerűség szabályának. Miért ne lenne lehetséges, hogy a vallási előírásokban olyan különös tulajdonságok vannak, amelyek előmozdítják a szív gyógyulását és megtisztulását, de ezek nem ismerhetők meg értelmi belátás által, hanem kizárólag a prófétaság szeme által lehet szemlélni őket.” Sőt elfogadásra találtak náluk olyan rendkívüli sajátságok, amelyek ennél méltóbbak a csodálatra. Szerepeltetnek közülük néhányat könyveikben. Ezek olyan csodálatos tulajdonságok, amelyek beváltak a nehezen szülő asszonyok gyógykezelésénél a következő alakzatban:

4	9	2
3	5	7
8	1	6

IV	IX	II
III	V	VII
VIII	I	VI

Két olyan ruhadarabra kell ezeket felírni, amelyeket még nem ért víz. A terhes asszonynak alaposan szemügyre kell vennie, majd a lábai alá kell helyeznie ezeket, és azon nyomban világra jön a gyermek. És ők lehetségesnek tartották ezt és szerepeltették a *Különösségek csodái* című könyvben. Ez olyan alakzat, amely kilenc négyzetre tagolódik, mindegyik számmal van ellátva úgy, hogy egy-egy oszlop számainak összege tizenöt, ha az alakzat bármelyik irányában haladva olvasod, akár vízszintesen, akár függőlegesen, akár átlósan. De ép ésszel hogy lehetne elfogadni azt, ha valaki hisz ebben, s utána az értelme nem tágul odáig, hogy higgyen abban is, hogy a hajnali istentisztelet két meghajlással, a déli négy meghajlással, az esti három meghajlással való tartása olyan különösségek miatt van, melyek nem ismerhetők meg bölcs belátás által, sem pedig az eltérő időpontok okából. Ezek a rendkívüli tulajdonságok csak a próféta világossága által ismerhetők meg.

Az igazán meglepő viszont az, hogy ha kicserélnénk a köznyelvi szóhasználat kifejezéseit az asztrológusok szakkifejezéseire, akkor már bizonyító érveként fogadnák el az időpontok eltérő voltát. Ezzel szemben mi így érvelünk: „Vajon nem különbözik-e a szerencsecsillag megítélése aszerint, hogy a Nap az égboltozat közepén helyezkedik el, vagy felkelőben, vagy éppen lenyugvóban van, hogy az asztrológusok erre alapozzák jövőjelzéseikben a megkülönböztetett bánásmódot, az életkorok és élettartamok különbségeit. Ugyanakkor nem származik eltérés abból, hogy a Nap lemenőben van-e, vagy delelőn, lenyugodott-e már, vagy most van lenyugvóban. Van-e egyéb ok arra, hogy ennek valaki higgyen azon kívül, hogy az asztrológus sajátos kifejezésmódján hallja.” Ő, ha kipróbálta volna, százszor is hazugnak találta volna! Mégis mindig újra hisz neki.

Még ha azt mondaná is neki az asztrológus: „Amikor a Nap az ég közepén van, és egy bizonyos csillag halad vele szemben, a szerencsecsillag egy bizonyos állatövi jegy, és ha ebben az időben új ruhát veszel fel, ebben a ruhában fognak megölni!” És akkor nem fogja magára öltetni a ruhát abban az időben. És lehet, hogy emiatt kemény hideget kell elszenvednie. Az is lehet, hogy ezt olyan asztrológustól hallotta, akinek hazugságáról sokszor meggyőződhetett.

De miért történhetik meg, hogy valaki képes értelmével elfogadni ezeket a gyermeteg dolgokat és ezzel kénytelen elismerni azt is, hogy ezek olyan rendkívüli dolgok, melyeknek ismerete némely prófétánál csodának számít. Ugyanakkor hogyan utasíthatja el az ehhez hasonlókat, amikor igazszavú próféta szájából hallja, akit csodák igazolnak, és akit soha sem kaptak még hazugságon. Mert ha egy filozófus tagadja az ilyen rendkívüli sajátosságoknak a meglétét a meghajlások és a kőhajítás számát; a mekkai zarándoklat fő alkotórészeinek, valamint a vallási törvény egyéb kegyességi előírásainak mennyiségét illetően, akkor eleve nem találhat különbséget ezek között és az orvosságok meg a csillagok különös tulajdonságai között.

Ha ezt mondaná: „Kipróbáltam valamit a csillagászatból is, meg az orvostudományból is, és egy részüket helyénvalónak találtam, ezért lelkemben bizalom ébredt irántuk, s megszűnt szívemben a bizalmatlanság és az ellenérzés velük szemben, emezt azonban nem próbáltam ki. Miből tudjam meg akkor, hogy ez létezik, és honnan bizonyosodjam meg valóságáról, még ha hinnék is a lehetőségében?” Akkor én ezt válaszolnám: „Hitedet ne redukáld arra, hogy csak annyit tarts igaznak, amennyit kipróbáltál, hiszen hallottál beszámolókat azoktól, akiknek tapasztalataik vannak, és követted őket. Hallgass most már a próféták szavára, mert ők kipróbálták és meglátták az igazságot minden olyan dologban, amelyre kiterjed a vallási törvény. Járj az útjukon, s közvetlen tapasztalással meg fogod ismerni ennek egy részét.”

Ezért azt mondom: „Még ha nem is próbálsz ki, értelmed akkor is szükségképpen és biztosan elvezet a hithez és az engedelmességhez. Képzeld el egy olyan embert, aki elérte az értelmes felnőtt kort anélkül, hogy találkozott volna a betegséggel, és most egyszerre megbetegszik. Olyan apja van, aki megbízható és jártas az orvostudományban. Ifjúkora óta egyre csak azt hallja, hogy apja az orvostudomány művelését tartja hivatásának. És akkor az apa gyógyszert készít és így szól hozzá: »Ez jó lesz a betegségedre, kigyógyít a bajodból.« Mit kell tennie ilyenkor, ha az eszére hallgat? Beveszi-e, ha a gyógyszer keserű és rossz ízű, vagy kételkedik mondván: »Én nem látom be ésszel, hogy ez a gyógyszer alkalmas lenne arra, hogy visszanyerjem egészségemet, hisz még nem próbáltam ki.« Ha így cselekszik, te kétségtelenül ostobának fogod tartani. Hasonlóképpen ostobának fognak tartani téged is a mélyebb gondolkodású emberek megtorpanásodért.” Ha erre megkérdeznéd: „Honnan ismerem meg a próféta gondoskodását – Békesség legyen vele! – és az ő jártasságát a lelki orvostudományban?” Akkor én ezt felelném: „Hát honnan ismered meg apád gondoskodását? Ez ugyanis nem érzékelhető közvetlenül, hanem inkább az őt kísérő helyzetekből, cselekedeteinek bizonyosságaiból, forrásában és eredetében olyan szükségképpen tudásként ismerheted meg, amelyben nem kételkedhetsz.”

Ha valaki elgondolkodik Isten küldöttének beszédein – Békesség legyen vele! – és azon, amit hallani lehet az ő gondoskodásáról, hogy az emberiséget a helyes útra irányítsa; tapintatos igyekezetéről, hogy az embereket a barátság és a tapintat mindenféle módján az erkölcsi javulás szándékának, az egymás iránti jóindulatnak, egyszóval mindannak megnyerje, ami által jobbá lesz a vallásuk és a földi életük egyaránt, akkor megjelenik nála annak szükségszerű belátása, hogy a prófétának a gyülekezete iránt való gondoskodása sokkal nagyobb, mint az apa gondoskodása a fia iránt. Ha számításba veszi azokat a csodákat, amelyeket mint cselekedeteket ismert meg, továbbá a láthatatlan világról szóló csodálatos kijelentéseket, amelyről a Korán a próféta szája által tudósít, és amelyről a hagyományok is szólnak, aztán meg amit a végső időről mondott, és hogy az úgy következett be, amint előre megmondta, akkor szükségszerű tudást fog szerezni arról, hogy a próféta egy olyan fokot ért el, amely túl van az értelmén, és amelynél megnyílt számára az a szem, melynek segítségével feltárul a láthatatlan világ, melyet csak kiválasztottak ismerhetnek meg; valamint azok a dolgok, melyeket az értelem nem képes felfogni.

Ez a szükségszerű tudás elnyerésének az útja a próféta – Békesség legyen vele! – szavahihetőségébe vetett bizalom által. Ha kipróbálsz, ha elmélkedve tanulmányozod a Koránt, ha megismerkedsz a hagyományokkal, akkor úgy fogod ezt megtapasztalni, mintha tulajdon szemeddel látnád. De ennyi elég is arra, hogy figyelmeztessük azokat, akik a filozófiához ragaszkodnak. Olyan korban élünk, amikor égető szükség van az ilyen figyelmeztetésre.

d) A negyedik ok pedig a hit meggyengülése a tudósok botránkoztató életmódja miatt. Ez a betegség három dolog segítségével gyógykezelve.

Az első az, hogy elmondásod szerint a tudós, akiről azt állítod, hogy nem tartózkodik attól, amiből tilos fogyasztania, holott jól tudja, hogy nemcsak a bor, a disznóhús fogyasztása és a kamatszédés, hanem a rágalmasz, a hazugság, a gyűlöletkeltés is szigorúan tiltva van. És ezt te éppúgy ismered, mégis megteszed, nem azért, mert nem hiszed róla, hogy bűn, hanem mert kívánságod legyőzte téged, mint ahogy az ő kívánsága is legyőzte őt. Az ő kívánsága éppolyan, mint a te kívánságod. És ugyanúgy legyőzte őt, mint ahogy legyőzte téged. Azoknak a kérdéseknek az ismerete, amelyek ennek hátterében vannak – ennyiben különbözik ő tőled – nem biztosít számára több óvatosságot a konkrét veszélyben. Hányan vannak, akik hisznek az orvostudományban, mégsem tudják megállni, hogy gyümölcsöt ne egyenek és hideg vizet ne igyanak, holott az orvos erre figyelmeztette őket. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez nem volna ártalmas, sem azt, hogy az orvostudományba vetett hitük helytelen lenne. Így kell felfogni a tudósok erkölcsi botlásait.

A második, hogy azt mondják az egyszerű embernek: „Neked hinned kell abban, hogy a tudós avégre szerezte tudományát, hogy az kincsként halmozódjon számára a túlvilágon. Azt gondolja, hogy a tudománya fogja őt megmenteni, mert közbenjár majd érte, hogy kedvezőbb elbírálásban részesüljenek cselekedetei a tudománya kedvéért. Előfordulhat, hogy több bizonyíték szól ellene, ugyanakkor mégis magasabb fokra jut fel. Ez tényleg lehetséges. Mert ahányszor elmulasztja a cselekvést, a tudományát hozza fel mentségül. Te azonban, aki az egyszerű néphez tartozol, ha példának állítod magad elé, és elmulasztod a cselekedetedet, s mivel híjával vagy a tudománynak, el fogsz veszni cselekedeted hitványsága miatt, és nem lesz, aki szót emeljen érted.”

A harmadik, és ez már a valóság, hogy az igazi tudós nem követ el bűnöket. Még ha meg is botlik alkalmasszerűen, akkor sem marad meg a bűnben. Az igazi tudomány ugyanis tisztában van azzal, hogy a bűn halálos mérge, és hogy a túlvilág értékesebb ennél a világnál. És aki tisztában van ezzel, az nem adja el az értékesebbet a kevésbé értékesért cserébe. Ez a tudás nem jön létre az emberek többsége által művelt különféle tudományok segítségével. Épp ezért semmi másra nem való az efféle tudomány, legfeljebb csak arra, hogy növelje bennük az elszántságot a magasságos Istennel szemben való engedetlenségre. A valódi tudás ezzel szemben növeli birtokosában az aggodást, a félelmet és a reményt, amely lehetetlenné teszi számára a bűnöket. Eltekintve azoktól a botlásoktól, melyeket nem képes elkerülni az emberiség bizonyos korszakokban. Ez azonban nem utal a hit gyengeségére. A hívő szüntelen kísértésnek van kitéve, s mindig kész arra, hogy bűnbánatot tartson. Távol van attól, hogy ragaszkodjon a bűnhöz s teljesen átadja magát neki.

Ennyit akartam elmondani a filozófia és a batinita taníttatás, valamint a belőlük származó bajok bírálataként. Egyben azok nyomorúságának bírálataként is, akik ezekkel szemben nem az ő útjukon haladva léptek fel.

Könyörgünk a hatalmas Istennek, hogy fogadjon be minket azok közé, akiket szeret és magának választott, az igazság felé irányít és vezet, nevének emlékezetét szívükbe helyezte felejthetetlenül, mely megőrzi őket saját lelküknek gonosz hajlamától, hogy ne szerethessenek mást, kivéve Őt, aki a maga számára választotta ki őket, hogy ne szolgáljanak másnak, mint egyedül Őneki.

Isten áldja meg a mi urunkat, Mohammedet, családját és társait.

Vége.

UTÓSZÓ

„Ne emberek által ismerd meg az igazságot,
hanem előbb ismerd meg az igazságot,
és akkor rá fogsz ismerni követőire.”

°Alj ibn Abi Tálib

„De én a hit bizonyosságával és látásával hiszem,
hogy »nincs hatalom, sem erő másol,
csak a magasságos és hatalmas Istennél«
és hogy nem én indultam útnak, hanem ő indított el engem,
nem én cselekedtem, hanem ő cselekedett általam;
ezért kérem őt,
hogy előbb jobbítson meg engem
és csak aztán jobbítson általam,
először vezessen engem s aztán vezessen általam.
Az igazságot mutassa igazságnak,
és adja meg nekem, hogy követni tudjam,
a hamisról hadd lássam, hogy hamis,
s adja meg, hogy el tudjam kerülni.”

al-Ghazálj

Abú-Hámid Mohammed al-Ghazálj

Napjainkban sok szó esik az Európától és a kereszténységtől idegen, gyakorta nyugatról importált és nyugati pénzen propagált keleti vallások térnyeréséről. Sok szó esik az iszlámról is, amely keleti vallás ugyan, de önértelmezése szerint ugyanahhoz az ősi sémita-monoteista-prófétai tradícióhoz kapcsolódik, amely a zsidóság és a kereszténység lelki és vallási gyökereit is táplálja. Az iszlámról azonban a politikai hírek háttér műsoraiból és kommentárjaiból, vagy még mindig csak többszörös áttételű szekundér irodalomból kapunk tájékoztatást, amelyek legjobb esetben sem képesek betekintést nyújtani az iszlám szellemi kultúrájának belső probléma-világába úgy, ahogyan azt az iszlám hívei, közülük is a legnagyobb gondolkodók látták és megélték.

Al-Ghazálj jelentőségét ebben az értékelő jellemzésben foglalja össze D. B. Macdonald: „az iszlám legeredetibb gondolkodója és legnagyobb teológusa”¹. Maguk a muzulmánok is éreztek ebből valamit, hisz közöttük is ámulatot keltett fő művével; ezért mondták róla: Ha az egész iszlám romokban heverne is, az sem lenne nagy veszteség,

¹ „der originellste Denker und grösste Theologe des Islam” vö. *Handwörterbuch des Islam* (Szerk.: A. J. Wensinck és J. H. Kramers) Leiden, E. J. Brill, 1941, 140–144. p. Ernest Renan (1823–1892), aki az iszlám filozófiát pusztán „arab betűkkel írt ókori görög filozófiának” tartotta, így értékeli al-Ghazálj filozófiáját: „Ő az egyetlen a muzulmán filozófusok között, aki a filozófiai gondolkodásban saját módszert alakított ki magának.”

föltéve, hogy Al-Ghazálj műve: *A vallástudományok életre keltése* fönmaradna. Személyének hatalmas vallási jelentőségét mutatja a következő mondás: „Ha Mohamed után jöhetett volna még próféta, az bizonyára Al-Ghazálj lett volna”.²

Abú-Hámid Mohammed al-Ghazálj (al-Ghazzálj³) a keresztény időszámítás szerint (Kr.u.) 1058/1059-ben, a hidzsra szerint (h.sz.) 450/451-ben született Khorászán tartomány Tús⁴ nevű városában a mai Iráni Iszlám Köztársaság területén. Apja szegény ember volt, gyapjúfonásból élt. Túsban volt egy kis üzlete, ott árusította az általa készített termékeket. Nem volt egyéb jövedelme, amit családja eltartására fordíthatott, mint az, amit saját kezének munkájával szerzett.

Vonzódott a vallástudományhoz, szívesen vett részt a tudósok tanácskozásain, s készségesen állt szolgálatukra mindenben, ahol alkalom kínálkozott, hogy segítsen nekik. Könnyekig meghatódott, amikor hallotta bölcs tanácsaikat. Mély alázattal fohászzkodott, hogy Isten ajándékozza meg egy fiúgyermekkel, akiből majd tekintélyes vallástudóst nevelhet. Isten két fiúval áldotta meg, az elsőt Mohamednek, a másikat Ahmednek nevezte. Bennük látta vágyainak és imádságainak beteljesülését.

A halál azonban korán elragadta, mikor a gyermekek még kicsinyek voltak. Halála közeledtét sejtve egy jámbor misztikus barátjának gondjaira bízta őket azzal, hogy ha már belőle nem lehetett vallástudós, legalább fiaiban teljesüljön élete nagy álma. Ezért kérte, hogy taníttassa őket a lehetőségek szerint, s erre fordítsa szerény örökségüket. Az örökség hamar elfogyott, a jámbor misztikus szegény ember lévén egy vallási iskola oltalmára bízta őket, ahol lakhatásukat és megélhetésüket biztosították.

Abú-Hámid a vallástudományok művelésére adta a fejét és hamarosan kivívta társai elismerését. Testvére, Ahmed a kegyesség gyakorlásában tett előhaladást, s híressé vált jámborságáról, és mint kiváló szónok komoly sikert aratott ékes beszédével s kifejezőmódjának erőteljességével. Volt egy nagybátyjuk, akit szintén Ahmednek hívtak, az iszlám vallásjog jelentős tudósaként írt egy bevezetést az iszlám jogba „al-Waszít” címmel.

Az édesanya egyszerű asszony volt. Otthon a háztartást vezette. Halálának dátuma nem ismeretes. Feltételezik, hogy évekkal túlélte férjét s halálakor fiai már felnőttek lehettek.

Az arab nyelv elemeit és a vallástudomány alapjait szülővárosában sajátította el. Tanáraiként említik a misztikus Júszuf an-Nasszádzsot és a tradicionalista Ahmed ibn Mohammed ar-Rádzakánijt. Mindketten koruk nevezetes tudósai voltak.

Első nagy tanítómestere, akitől a vallástudományokat mélyebben elsajátította, a Túsához közeli Dzsordzsánban tanító híres tudós, Abú-l-Qászim Iszmá^cíl ibn Masz^cada

² Szajjid Murtadá: *Itháf asz-száda al-muttaqín*, 1. kötet, 9. p. (Iau kána nabijun ba^cda-n-nabíji la-kána-l-Ghazálj)

³ A névnek kétféle kiejtése van. Vannak, akik kettőzött „z”-vel ejtik, mert a nevet a „ghazzál” (gyapjúfonó) szóból származtatják, de van olyan vélemény is, mely szerint ez a név a Túsához tartozó falvak egyikének a nevéből (ún „niszbe” a Ghazála helységnévhez) származik. Vö. Dzsáláuddín ^cAbdurrahmán al-'Uszjútíj (asz-Szujútíj): *Lubbu-l-lubáb fí tahríri-l-'anszáb (De nominibus relativis)*, kritikai kiadás: Petrus Johannes Veth, Lugduni Batavorum, MDCCCXL, utánnomás: Bagdad, é. n. 186. p. Bármilyen is a név eredete, mi az arabok által szívesebben és könnyebben (tehát egy „z”-vel) ejtett és ezért elterjedtebb formát (Al-Ghazálj) használjuk.

⁴ Tús akkoriban Nísápúr után Khorászán legfontosabb városa volt. Két nagy városrészből állt és számos falu tartozott hozzá. Az egyik városrész a neve Tábarán, a másiké Nauqán volt. Al-Ghazálj Tábaránban született és ott is halt meg. A várost a tatárok 1220-ban elfoglalták és lerombolták, romjain épült fel a mai Meshed, a sí^cíták szent városa.

al-Iszmá^cílíj⁵ volt. Tanulmányai során a kor szokása szerint al-Ghazálj pontos jegyzeteket készített.⁶

Egész életét meghatározta egy ebből az időből származó élménye. Alig húsz évesen, miután Dzsordzsánban Abú-l-Qászim al-Iszmá^cílíj előadásairól jegyzeteket készített és hazafelé igyekezett Túsza, útonállók tartóztatták föl, mindenét elvették tőle, aztán továbbálltak. „Követtem őket, majd a rablóvezérhez fordultam. Az rám förmedt: Pusztulj a szemem előtt, különben véged! Akkor így szóltam hozzá: Arra kérek, akihez könyörögsz, és akitől épséget remélsz, csak a jegyzeteimet add vissza, hisz az nem olyan dolog, amiből valami hasznotok lehetne! Erre így szólt: Miféle jegyzetekről beszélsz? Ezt válaszoltam: Az abrakostarisznyában lévő könyvekről. Hosszú utat tettem meg, hogy halljam, leírjam és megismerjem a bennük levő tudományt. Erre elnevette magát és így szólt: Hogyan állíthatod, hogy megismerted a bennük levő tudományt, hisz amikor elvettük azt tőled, te máris ismeret híján és tudomány nélkül maradtál. Aztán odaszólt az embereinek, s azok visszaadták az abrakostarisznyát.”⁷ Ebben az eseményben isteni felelősségre vonást látott, ezért miután visszaérkezett Túsza, három teljes évet szentelt annak, hogy jegyzeteit kívülről megtanulja, nehogy még egyszer előfordulhasson vele, hogy az útonállók könyveivel együtt a tudományát is elrabolják.

Ezután Nísápúrba ment, és a híres Dij’ ad-Dín al-Dzsuwajnij tanítványául szegődött, aki ekkoriban a helybeli Nizámija-főiskola vezető tanára volt. Kitűnt rendkívüli szorgalmával és tehetségével. Önálló gondolatokat fogalmazott meg a vallásjog, a dialektika, a logika, a filozófia területén. Többen úgy vélik, hogy előhaladása érthető büszkeséggel töltötte el mesterét, de vannak olyanok is, akik arra gyanakodnak, hogy al-Dzsuwajnij csak színből dicsekedett kiváló tanítványával, szívében ellenszenvet érzett iránta. Bármilyen legyen is az igazság, al-Ghazálj hűséges tanítványa maradt mestere 1085-ben bekövetkezett haláláig.

Ez az időszak jelentette al-Ghazálj tudományos tevékenységében a legtermékenyebb korszakot. Az iszlámtudományok majd minden ágában jelentős alkotó munkát végzett. Sorra jelentek meg művei az alapvető kérdésekről, melyeket feltűnő körültekintéssel és nagy alaposággal dolgozott ki.

Mestere halála után elhagyta Nísápúrt és a közelfekvő al-Mu^caszkarba, a szeldzsúk kormányzat székhelyére ment. Itt ismerkedett meg Nizám al-Mulkkal, Maliksáh szeldzsúk szultán (1072–1092) hatalmas és tehetséges miniszterével, aki a bátiniták visszaszorítása és a szunnita iszlám megerősítése érdekében vallási főiskolákat („Nizámíját”) hozott létre. Miután volt alkalma meggyőződni al-Ghazálj tudományos felkészültségéről, 1091-ben kinevezte őt a bagdadi Nizámija-főiskola tanárává. Ez az intézmény számított akkoriban az iszlám világ legfontosabb egyetemének. Itt öt évet töltött s nagy tekintélyre tett szert. Sokra becsülték gondolatainak eredetiségét. Az iszlám világ minden tájáról érkeztek hozzá tanítványok. A Bagdadban töltött évek alatt elmélyedt a filozófia tanulmányozásába. Behatóan foglalkozott Al-Fárábij és Ibn Színá műveivel. Ekkor írta meg a *Maqászid al-falászifa* (A filozófusok célkitűzései), majd a híres *Taháfut al-falászifa* (A filozófusok ellentmondásai) című művét, amely később latin fordításban (*Destructio philosophorum*) nyugaton is ismertté tette nevét és gondolatait. Ebben a művében nem annyira a filozófusok véleményével foglalkozik, inkább módszereik tarthatatlanságát próbálja

⁵ A régiek és újabbak közül többen itt Abú-Naszr al-Iszmá^cílíjt említik, de ez csak tévedés lehet, mert hiszen ő h.sz. 405-ben, majd fél évszázaddal al-Ghazálj születése előtt meghalt.

⁶ Dr. Mohammed Sza^cíd Ramadán al-Bútíj: *Sakhszíját isztauqafatni*, Dár el-Fikr, Damaszkusz, 1999, 83. p.

⁷ *Ihjá’^culúm ed-dín*, Dár el-ma^crifa lit-tibá^ca wan-nan-nasr, Beirút – Lubnán, é. n. 1. kötet, IV. p.

megmutatni. Tanításai sokszor megegyeznek a vallás tanításaival, de az ész használatának, az érvelésnek és bizonyításnak a módja s egész eljárásuk, melynek segítségével ezekhez az eredményekhez eljutnak, már komolyan kifogásolható. Tehát nem azért támadja a filozófusokat, mert például a „lélek halhatatlanságát” állítják, hanem azért a módszerért, melynek segítségével ezt az állításukat bizonyítani igyekeznek.

1095-ben lelki válságra hivatkozva elhagyta Bagdadot. Ezután meglátogatta Damaszkuszt, Jeruzsálemet, Hebront (al-Khalíl), majd elvégezte a Mekki zarándoklatot. Damaszkuszi és jeruzsálemi tartózkodása idején kezdte el írni nagyszabású iszlámtudományi művét *A vallástudományok életre keltése (Ihjá' ʿulúm ed-dín)* címmel. Damaszkuszban az Omajjada dzsámi nyugati minaretjének alsó részén talált magának misztikus elmélyülésre alkalmas helyet, esetenként azonban felment a minaret tetejére és ott folytatta meditációit. Összesen kilenc évet töltött így távol hazájától. Ideje nagy részét rangrejtve Damaszkuszban töltötte szegény embernek öltözve. Ha valaki a körülötte élők közül felfigyelt tudására és általában arra, hogy több ő, mint aminek mutatja magát, mindjárt elhagyta környezetét, megváltoztatta öltözetét, s a szegénységnek más alakját öltve jelent meg újra az emberek előtt.

Ezután szülővárosába ment s ott élt visszavonultan a világ bajától-zajától. Háza mindig készen állt tanulni vágyó látogatók fogadására. Művei ebben az időben váltak szélesebb körök számára ismertté, különösen nagy érdeklődéssel fogadták *A vallástudományok életre keltése* című nagyszabású művét. 1104-ben még elfogadta a felkérést, hogy ismét visszatérjen az oktatáshoz, most már a nísápúri Nizámija-főiskolán. Ez nem tartott sokáig. 1106-ban végleg visszavonult Tuszba és misztikus elmélkedésnek szentelte idejét. 1111. december 18-án (h. sz. 505. Dzsúmadá-l-ákhira hónap 14. napján) hétfőn a kora hajnali órákban halt meg az iszlám világ legnagyobb vallási gondolkodója, életének 53. esztendejében. Sírja Tuszban (ma: Meshed) van Hárún ar-Rasíd kalifa, ʿAlj ar-Ridá (a síʿiták nyolcadik imámja) és a hírneves perzsa költő, al-Firdauszj síremléke közelében.

A tévelygésből kivezető út

Al-munqidz min ad-dalál című művének írásakor „már túl volt az ötvenen”. Ezért egyik legérettebb alkotásának tarthatjuk. Őszinte feltárása ez a nagy gondolkodó szellemi életének: vallásfilozófiai önarckép. Mindenképpen alkalmas arra, hogy bemutassa az iszlám gondolkodást a benne való közvetlen, alkotó részvétel által.

A mű címének lefordítása némi nehézséget okoz. Nemcsak azért, mert a szó szerinti fordítás magyartalan és nehezen értelmezhető („a tévelygésből megszabadító”), hanem azért is, mert nem látszik világosan, hogy a melléknévi igenév („megszabadító”) közvetlenül az Istenre vonatkozik-e, vagy pedig arra az útra, amely az Istenhez vezet (al-múszil ilá dzí-l-ʿizzati wa-l-dzsalál), és amellyel a szerzőnek ebben a művében találkozunk. Az utóbbi értelmezést tartjuk helyesnek. Ennek negatív bizonyosságát látjuk abban, hogy a híres tradicionalista iszlám teológus, Ibn Tejmija (1263–1328) hűséges tanítványa, Al-Háfizu-dz-Dzahábij, aki mestere fő művének rövidített változatát elkészítette, láthatólag nagy tapintattal ugyan, de épp ezzel a felfogással vitatkozik, amikor a könyv elején szereplő fohászkodást a következő szavakkal kezdi: „Dicsőség Istennek, aki kiszabadít a tévelygésből” („al-hamdu li-lláhi-l-munqidzi min-ad-dalál”).⁸ Ez finom bíráló

⁸ Taqij ed-Dín Ahmed ibn Tejmija: *Al-muntaqá min minhádzsi-l-ʿtidál...* Ar-rijád, hsz. 1418, 19. p.

célzás arra, hogy az ő felfogása szerint nem a tévelygésből kivezető úton van a hangsúly, hanem a tévelygésből „kiszabadító” Istenen.

A műnek nemcsak al-Ghazálj művei között van kiemelkedően fontos jelentősége, hanem különös helyet foglal el az egész iszlám vallási-filozófiai irodalmon belül is. Jelentőségét tekintve – mutatis mutandis – csak Szent Ágoston *Vallomásaival* lehet összevetni. A műben élénk tárul a szerző lelki világának teljessége; szellemi fejlődése; kételkedései, belső és külső küzdelmei; kritikai szembenállása korának szellemi és vallási áramlataival; a politikai hatalommal szemben tanúsított tartózkodó magatartása; saját hitbeli megrendülései, válságai és megerősödései; életének fontos döntései, fordulatai, és az azokat kiváltó lelki okok; Istenhez való viszonya, hitének megerősödése s a végső hitbeli bizonyosság elnyerése. Mindezt az őszinteség természetességével tárja az olvasó elé anélkül, hogy az önmutoztatás hibájába esnék. Lelki kitérülése ugyanis mindig megmarad a vallási dolgokban kötelező mértéktartás és szemérmesség fegyelme alatt.

Életének alakulása, szellemi ábrázata, lelki megformáltsága az iszlám vallási jegyeit hordozza. Az „iszlám” szó ugyanis a teremtett élet magasztaló „hódolatát” jelenti Teremtője, a Mindenható Isten előtt. Az iszlám vallás ezért lényege szerint hálával teljes megnyugvás abban a gondolatban, hogy életünk eseményeiben, sorsdöntő fordulataiban az emberi valóságot, s minden emberi lehetőséget végtelen mértékben meghaladó isteni hatalomnak emberi értelemmel nem követhető akarata teljeseedik be. Az iszlám tehát a gondolkodás és érzelem világában az Isten iránti hódolatot, a gyakorlati életben pedig a vallási törvény (saríca) által megjelenített isteni akarat iránt való feltétlen engedelmességet követeli híveitől. Az iszlámnak megfelelő szellemi magatartásért és gyakorlati életfolytatásért vívott lelki küzdelem tárul élénk al-Ghazálj művének azokban a részleteiben, amelyek saját lelkiállapotáról, életének sorsdöntő fordulataiban megnyilvánuló isteni végzés felismeréséről számolnak be.

A dolgok valóságának megismerésére való szomjúhozás megszokott volt nálam kora ifjúságomtól fogva. Ösztönös dolog és velem született hajlam ez, amelyet Isten oltott a természetembe, nem pedig a magam találékonysága és választása.

Akkor kigyógyított a magasságos Isten ebből a betegségből és lelkem újra egészséges és nyugodt lett, és újra bízni kezdett a már elfogadott gondolati szükségszerűségekben a korábbi bizonyosság szerint. De ez nem valamiféle logikus gondolatmenet által történt, hanem ama fény által, amellyel Isten megvilágítja a szívet. Ez az a világosság, amely az ismeretek többségének kulcsa.

Az evilági vágyak vonzalmai és a túlvilágra jutás kívánalmi között való vívódásom majdnem hat hónapig eltartott... s az utolsó hónapban átváltozott az egész probléma választás kérdéséből a kényszerűség állapotába.

Aztán minthogy átéreztem tehetetlenségemet, és teljességgel elveszítettem a lehetőségemet a választásra, a magasságos Istennél kerestem oltalmat. Olyan emberként folyamodtam oltalomért, aki erre kényszerítve volt, mert nem volt más lehetősége. És választ kaptam attól, „aki válaszol a kényszer alatt levőnek, midőn hozzá fohászodik”, s megkönnyítette szívem számára azt, hogy elforduljak a hírnévtől és a gazdagságtól, családomtól és barátaimtól...

Tanácsot kértem ebben a kérdésben többektől is azok közül, akik otthonosak a szívek és a belső látások dolgaiban, és teljes egyhangúsággal azt tanácsolták, hogy hagyjak fel az elvonulással és adjam fel a cellához kötött életmódot. És még ehhez jöttek azok az ismétlődő álmok, melyeket kegyes emberek láttak és amelyek azt tanúsították, hogy ez a változás valami jónak és helyes iránynak a kezdetét jelenti, amit Isten – magasztaltassék! – előre elhatározott ennek a századnak az elejére. Mert Isten – magasztaltassék! – megígérte, hogy megeleveníti az ő vallását minden évszázad küszöbén. Megerősödött hát a remény és győzött a bizalom ezeknek a jeleknek a hatására. Ezzel megkönnyítette Isten számomra, hogy útra keljek Nísápúrba feladatom elvégzésére...

Ezután olyan változás jött az életemben, amelyet a magasságos Isten rendelt el előre, és ez az ő végzéseinek egyik legcsodálatosabbika. Mert visszavonultságomban egyszer sem villant át a gondolataimon ennek a lehetősége, éppúgy, ahogy Bagdad elhagyása és az akkori körülményektől való elszakadás sem olyan dolog volt, melynek lehetősége egyáltalán eszébe juthatott volna az embernek. A magasságos Isten az, aki átformálja a szíveket és a körülményeket: „A hívő ember szíve az Irgalmas két ujj között van”. És én tudom, hogy amikor látszólag visszatértem a tudományok oktatásához, valójában mégsem tértem vissza, mert visszatérni csak olyan valamihez lehet, ami már egyszer volt. Én pedig abban az időben olyan tudományt oktattam, amely által hírnévre tehetek szert, és ezt ajánlottam az embereknek akár szóval, akár cselekedettel; ez volt a célom, ez volt a szándékom. Most viszont olyan tudományt ajánlok, amely nem törődik a hírnévvvel, sőt megismerszik általa a hírnév értékének mulandósága. Most már ez a szándékom, célom és kívánságom. Isten ismeri ezt nálam. Minden vágyam, hogy jobbítsak magamon és másokon. Nem tudom azonban, hogy elérem-e, amit célul tűztem magam elé, vagy pedig anélkül halok meg, hogy célt érhettem volna. De én a hit bizonyosságával és látásával hiszem, hogy „nincs hatalom, sem erő máshol, csak a magasságos és hatalmas Istennél” és hogy nem én indultam útnak, hanem ő indított el engem, nem én cselekedtem, hanem ő cselekedett általam; ezért kérem őt, hogy előbb jobbítson meg engem és csak aztán jobbítson általam, először vezessen engem s aztán vezessen általam. Az igazságot mutassa igazságnak, és adja meg nekem, hogy követni tudjam, a hamisról hadd lássam, hogy hamis, s adja meg, hogy el tudjam kerülni.

Al-Ghazálj műveit általában a célratoró megfogalmazás, az érthető, világos stílus jellemzi. Jelen műve pedig különösen is az érvelő-értekező arab próza remekművei között foglal helyet. A mű gondolatmenete világosan kirajzolódik, a gondolatsorok egymásból logikusan következő állításokból és bizonyításokból természetes folyamatossággal szerveződnek; megfogalmazásukra a szabatosság és az elmebeli fegyelmezettség a jellemző. A problémákat úgy világítja meg, hogy egyúttal a kérdések újabb területére is fény derül. Érvelése lendületes és meggyőző. Nem szaporítja a szót, de nem is hat úgy a szöveg, mintha csak egy bővebb kidolgozásra szánt mű vázlatja lenne. Stílusa annyira friss és természetes, hogy még a mai olvasó is sokszor elfelejti, hogy olyan művet tart a kezében, amely a világnak egy másik táján, más kultúrkörben és majd ezredévi idői távolságban íródott.

A fordítás feladata véleményem szerint az, hogy ha nem is képes a szerző stílusának valamennyi elemét a fordításban érzékeltetni, a lefordított mű egészének mégis ugyanazt a hatást kell keltenie az olvasóban, mint amilyen hatást az eredeti mű is kivált az olvasójában. Ennek az összehatásnak rendeltünk alá minden egyéb fordítási elvet. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az egyes részek megfogalmazásánál tekintettel voltunk

az egész mű gondolatmenetére; az első mondat lefordításakor tudatában voltunk annak, hogy mi az a cél, amit a szerző el akar érni, s milyen eszközökkel, milyen úton-módon képes megvalósítani célkitűzését. A fordítás szigorúan arab nyelvből készült, kizárólag az arab szövegből indultunk ki, s nem vettünk figyelembe más nyelvekre készült fordításokat a magyar szöveg kialakításánál. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az arab szöveg értelmezésénél az egyes fordításokat és a szövegkiadások jegyzetanyagát figyelmen kívül hagytuk volna.) A magyar megfogalmazásnál minden tekintetben az arab megfogalmazást, az arab mondatfűzés szellemét és gondolati struktúráját kívántuk szóhoz juttatni. S eközben szeretnénk volna elérni, hogy a szöveg fordításjellege ne kiabáljon ki minduntalan a sorok közül, hanem az olvasó a mű olvasása közben meg tudjon feledkezni arról, hogy idegen nyelvből fordított szöveget olvas, és olyan érzése legyen, mintha anyanyelvén született mű került volna a kezébe. Érdekes módon ezek elvek és célkitűzések nagyobb filológiai pontosságot biztosítanak a fordításnak, mint ahogy azt általában elvárják vagy megkövetelik.

Az arab nevek és szavak átírását a magyar anyanyelvű olvasó kiejtési lehetőségeihez igazítottuk. Ezért mellőztük azokat az átírási mellékjeleket, amelyek az átlagműveltségű olvasót csak megzavarják az olvasásban ahelyett, hogy a nevek és szavak „arabosabb” kiejtésében segítenék. Az átírást általában úgy alakítottuk, hogy a magyar olvasó ösztönösen az arab hangzáshoz közelálló kiejtést olvasson.

Al-Ghazálj és az európai filozófia

A középkori Európában nemcsak az Arisztotelészt követő arab filozófusok műveiből készültek latin fordítások, hanem al-Ghazálj több műve is ismeretes volt latin és héber nyelven. A latin fordítások vagy közvetlenül arab nyelvből, vagy héber közvetítéssel készültek.⁹ A nyomtatásban megjelent fordításokon kívül még akár arab nyelvű eredeti művek vagy egyéb, fordítást tartalmazó kéziratok is hozzáférhetőek lehettek az európai egyetemeken. Ezért történhetett meg, hogy al-Ghazálj módszere és eredményei nemcsak arab kortársait ragadták meg, hanem eljutottak az európai gondolkodókhoz is, és több tekintetben hatással voltak az újkori racionalizmus és az európai felvilágosodás gondolkodóinak problémalátására. A legfeltűnőbb hatással azonban René Descartesra (1596–1650) volt al-Ghazálj filozófiája, különösen is az a gondolatmenet, amelyet „A tévelygésből kivezető út” című művének eleje tartalmaz. Descartes kiindulópontja ugyanaz, mint al-Ghazáljé.

Már évekkel ezelőtt fölfigyeltem arra, hogy kora ifjúságomtól fogva milyen sok hamis nézetet fogadtam el igaznak, s hogy mennyire kétséges mindaz, amit később ezekre építettem. Ennek hatására beláttam azt is, hogy egyszer az életben gyökerestül föl kell forgatnom és az első alapoktól kiindulva újra kell kezdenem mindent, ha arra törekszem, hogy egyszer még valami szilárdat és maradandót hozzak létre a tudományok területén.¹⁰

⁹ A *Maqászid al-falászifa* (A filozófusok célkitűzései) című művét *Logica et philosophia Algazelis Arabis* címmel Dominicus Gundisalvi (1506), a *Taháfut al-falászifa* (A filozófusok ellentmondásai) címűt *Destructio Philosophiae* címmel C. Calonymus (1527, 1562) fordította héber nyelvből. Az utóbbi mű arab eredetijének Agostino Nifo (1462–1538) készítette el a latin nyelvű fordítását (Padua, 1497).

¹⁰ René Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*, Atlantis, Budapest, 1994, 25. p.

Hozzászoktam ahhoz, hogy semmi olyasmiben ne higgyek túl szilárdan, amiről csak példa és szokás által akartak meggyőzni... S így gondoltam azt is: minthogy mindnyájan gyermekek voltunk, mielőtt férfiakká lettünk, és sokáig vágyaink és tanítóink vezetése alatt kellett állnunk – pedig ezek gyakran ellenkeztek egymással, s talán egyikük sem adta mindig a legjobb tanácsot – azért majdnem lehetetlen, hogy ítéleteink olyan tiszták és alaposak legyenek, mint amilyenek lettek volna, ha mindjárt születésünktől fogva teljes eszünkkel éltünk s mindig csak ezt követtük volna... Szilárdul hittem, hogy ezen az úton sokkal jobban tudok majd eligazodni az életben, mint ha csupán a régi alapokon építenék tovább és csak azokra az elvekre támaszkodnám, amelyeket ifjúkoromban hitettek el velem, anélkül, hogy valaha megvizsgáltam volna, igazak-e... Sokkal inkább a szokás és a példa győz meg bennünket, mintsem a biztos megismerés.¹¹

Így mivel érzékeink némelykor megcsalnak bennünket, fel akartam tenni, hogy semmi sem olyan, amilyennek érzékeink mutatják... Végül pedig azt gondoltam, hogy ugyanazok a gondolatok, amelyeket ébrenlétünkben gondolunk, álmunkban is jelentkezhetnek, anélkül, hogy ebben az esetben csak egy is közülük igaz volna. Ezért elhatároztam, hogy felteszem, hogy mindazok a dolgok, amelyek valaha is bejutottak az elmémbe, nem igazabbak, mint álmaim csaló képei... Mert feltettem ugyan, hogy álmodom és hogy mindaz, amit látok vagy képzelek, hamis; de azt mégsem tagadhattam, hogy képzeteik valóban megvannak a gondolkodásomban... Mert honnan tudjuk, hogy álombeli gondolataink kevésbé igazak, mint a többiek, holott gyakran éppolyan élénkek és éppolyan kifejezettek?... Mert végül is, akár ébren vagyunk, akár álmodunk, mindig csak értelmünk evidenciájában bízunk. S jól megjegyzendő, hogy értelmünket mondom, nem pedig képzeletünket vagy érzékeinket. Mert ha nagyon világosan látjuk is a Napot, azért mégsem szabad azt hinnünk, hogy csak akkora, amilyennek mi látjuk.¹²

Nyilvánvalóan mindaz, amit egészen mostanáig teljességgel igaznak fogadtam el, vagy az érzékektől, vagy az érzékek közvetítésével jutott el hozzám. Ezeket azonban olykor csaláson kaptam rajta, márpedig a körütekintő okosság azt követeli, hogy sohase bízunk meg teljesen azokban, akik akárcsak egyszer is rászédtek már bennünket... De hát úgy mondom ezt, mintha bizony már nem is emlékeznék arra, hogy máskor ezekhez hasonló gondolatok is megtévesztettek álmomban! S ahogy ezeket figyelmesebben átgondolom, olyan nyilvánvalónak látom, hogy sohasem tudom biztos jelek alapján megkülönböztetni az álmot az ébrenléttől, hogy elámulok, s már-már szinte maga ez az elámulás erősíti meg bennem azt a véleményt, hogy álmodom.¹³

Ezek és az ezekhez hasonló egyezések korán szűrtak a filozófiatörténészeknek.¹⁴ A muzulmán szerzők közül többen, miután megállapították a

¹¹ Descartes: *Válogatott művek*, Budapest, 1980, 172–176. p.

¹² Descartes i.m. 185–189. p.

¹³ René Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*, Atlantis, Budapest, 1994, 26–27. p.

¹⁴ „E műben oly feltűnő hasonlóságot találunk Descartes *Discours sur la Méthode*-jához, hogy ha Descartes napjaiban már létezett volna fordítása, mindenki plagiatumot emlegetett volna.” Lewes György Henrik: *A philosophia története*. (Fordította: Dr. Bánóczy József) Budapest, 1877, II. kötet, 261. p. „Algazzali, kit bölcsészeti kételye a mysicismus karjaiba dobott, s a vallástudomány megújulásáról írt műve oly igen hasonlít Descartes »Discours sur la Méthode« című munkájához, hogy ha le lenne fordítva utóbbi idejében, nem kerülheti el a »plagiator« nevet.” Nagy Ferenc: *A bölcsészet története kezdettől mostanáig*. Kecskemét,

hasonlóságokat, úgy érveltek, hogy nem kell feltétlenül arra gondolni, hogy Descartes ismerte al-Ghazálíj művének tartalmát és azt szabadon felhasználta saját művének megírásakor, hanem minthogy mindkét filozófus azonos problémákkal küszködött, egymástól teljesen függetlenül is gondolkodhatott, következtethetett azonos módon és juthatott hasonló eredményre. Ezek anélkül, hogy a kölcsönzés körülményeit különösebben firtatnák, inkább a problémafelvetés módjait hasonlítják össze a két filozófusnál a jobb megértés érdekében.¹⁵

Mások komolyan felteszik a kérdést, vajon ismerhette-e Descartes al-Ghazálíj művét, s ha igen, akkor honnan és milyen mértékben. Nagyon valószínű, hogy Descartes ismerte a művet, mert több olyan barátja is volt, akiknek tulajdonában meglehetősen az *Al-munqidz* arab kézírata. Egyik barátja, a híres orientalista és matematikus, Jakob Golius (1596–1667) keleti utazásai alkalmával számos arab kéziratot hozott magával Leidenbe. Hogy köztük volt-e al-Ghazálíj műve, azt csak valószínűsíthetjük. Kiváló tanítványának, Levinus Warnernek a példányáról viszont biztosan tudható, hogy legkésőbb 1665-ben a Leideni Egyetemi Könyvtár tulajdona lett. Descartes baráti köréből származik az a kézirat is, amely ma a Párizsi Bibliothèque Nationale keleti kézirtárában található.¹⁶ Minden valószínűség szerint a mű tartalmával Descartes tisztában volt, mikor a *Discours de la méthode*-t fogalmazta.

És végül a muzulmán szerzők között vannak olyanok is, akik a leghatározottabb módon állítják, hogy Descartes olvasta és ismerte al-Ghazálíj művének valamilyen fordítását. Miután megértette a műben előadott belső vívódásokat, azokat úgy tüntette fel, mintha tulajdon szellemének küzdelmei lennének, és ezzel tudatosan megtévesztette a korabeli európai olvasót, hisz nem fedte föl kapcsolatát a felhasznált művel. Ennek a véleménynek egyik markáns képviselője ^oOszmán al-Ka^{cc}ák tunéziai történészprofesszor volt, aki az algériai ^oAnnābah-ban 1975-ben tartott tizedik iszlámtudományi konferencián részletesen előadta azt a véleményét, miszerint Descartes egyszerűen átvette al-Ghazálíj módszerét, és úgy mutatta be, mintha a sajátja lenne. Érdekességként megemlíthetjük, hogy Dr. Sza^oíd Ramadán al-Bútíj professzor, a Damaszkuszi Egyetem Vallástudományi tanszékének vezetője, aki annak idején személyesen részt vett ezen a találkozón, megjegyzi, hogy a neves al-Ka^{cc}ák professzor az előadását követő néhány napon belül – anélkül, hogy bármi betegsége utaló jelet vettek volna észre rajta – hirtelen elhunyt. Holtan találták szállodai szobájában. A konferencia további munkáját a gyász hangulata és a veszteség miatti szomorúság árnyékolta be.¹⁷

Kétségtelen, hogy mindkét filozófus ugyanazzal a célkitűzéssel indul. Mindketten megvizsgálják ismereteiket, és azt tartják, hogy azokat szilárd és biztos alapra kell építeni. Mindketten alkalmatlannak találják azokat az ismereteket, amelyeket a szokás hatalma vagy a nevelői tekintély fogadtatott el velük igaznak. Mindketten megkérdőjelezzik az értekek útján szerzett ismeretek bizonyosságát, de már nem egyformán vonják kétségbe az értelem ítéleteinek tévedhetetlenségét. Al-Ghazálíjhoz hasonlóan Descartes is beszél

1877, 1896² 111. p. Ezek a megjegyzések több pontatlanságot is tartalmaznak, de egyértelműen felhívják a figyelmet arra, hogy al-Ghazálíj hatása Descartes filozófiájára semmi szín alatt nem hallgatható el.

¹⁵ Ezt az eljárást követi például Mahmud H. A. Zakzuk *Al-Ghazalis Grundlegung der Philosophie. Mit einer Erörterung seines philosophischen Grundansatzes im Vergleich mit Descartes* című doktori disszertációjában (Ludwig-Maximilians-Universität zu München, 1968).

¹⁶ Abu Hamid Muhammad al-Ghazali: *Der Erretter aus Irrtum* (fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és glosszáriummal ellátta: ^oAbd-Elsamad ^oAbd-Elhamid Elschazli), Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1988, XXXIV–XXXV. p.

¹⁷ Dr. Mohammed Sza^oíd Ramadán al-Bútíj: *Sakhszjít isztauqafatní*, Dár el-Fikr, Damaszkusz, 1999, 100. p.

az ébrenlét és alvás közben látott és gondolt dolgok közötti különbségtétel nehézségeiről és az ebből fakadó további problémákról. Különbség van azonban a bizonyosság elnyerésében. Al-Ghazálj az Istentől származó világosságnak tulajdonítja a bizonyosság elnyerését: „Akkor kigyógyított a magasságos Isten ebből a betegségből és lelkem újra egészséges és nyugodt lett, és újra bízni kezdett a már elfogadott gondolati szükségszerűségekben a korábbi bizonyosság szerint. De ez nem valamiféle logikus gondolatmenet által történt, hanem ama fény által, amellyel Isten megvilágítja a szívet. Ez az a világosság, amely az ismeretek többségének kulcsa.” Descartes azonban nem jut el ideig, hanem megáll az értelem által való megismerésnél. „És íme, végül is magamtól jutottam el oda, ahová el akartam jutni. Minthogy ugyanis most már tudom, hogy magukat a testeket voltaképp nem az érzékek vagy a képzelőképesség által észlelem, hanem kizárólag az értelem által¹⁸, s hogy ezeket nem annak alapján észlelem, hogy megérintem vagy látom, hanem pusztán azon az alapon, hogy megértem őket, nyilvánvaló módon fölismerem, hogy nincs semmi, amit könnyebben vagy evidensebben észlelhetnék, mint az elmémet. De mivel ilyen gyorsan nem lehet megszabadulni a régebbi vélekedéshez kötődő megszokástól, ezért jónak látom itt megállni, hogy ez az új fölismerés a hosszabb elmélkedés hatására mélyebben bevésődjék emlékezetembe.”¹⁹ „De csakhamar láttam, hogy mialatt így mindent hamisnak akartam felfogni, szükségképpen kell, hogy én, aki ezt gondoltam, legyek valami. S mivel észrevettem, hogy ez az igazság: *gondolkodom, tehát vagyok*, olyan szilárd és olyan biztos, hogy a szkeptikusok legtúlzóbb feltevései sem képesek azt megingatni, azért úgy gondoltam, hogy aggály nélkül elfogadhatom a filozófia amaz első elvének, amelyet kerestem... nagyon világosan belátom: ahhoz, hogy gondolkodjunk, léteznünk kell.”²⁰ Descartes tehát a gondolkodást és a létezést azonosítja.²¹ „Mi vagyok hát én? Gondolkodó dolog.”²² Immanuel Kant (1724–1804) elégedetlen Descartes következtetésével. Ezt írja: „A »Gondolkodom« – avagy: »Gondolkodva létezem« – tétel empirikus ítélet. Az ilyen ítélet azonban empirikus szemléleten s következésképpen az elgondolt objektumon mint jelenségen alapul, és ezért úgy tűnik föl, mintha a lélek elméletünk szerint teljességgel – még a gondolkodásban is – átválna jelenséggé, és így tudatunk maga mint pusztán látszat valójában semmire nem vonatkoznék. A gondolkodás önmagában véve logikai funkció, azaz nem egyéb valamely pusztán lehetséges szemléletben adott sokféleség egybekapcsolásának spontaneitásánál,

¹⁸ Már a görög ókorban észrevettkék, hogy érzéki tapasztalataink, hallásunk-látásunk által közvetített érzéki benyomásaink az értelembe, a gondolkodásba válnak ismeretté. Nem a szemünkkel látunk s nem a fülünkkel hallunk, ezek csak adatokat közvetítenek, melyek segítségével az értelmünk lát és az értelmünk hall. A látás az értelem nélkül vak, a hallás az értelem nélkül süket. Ezért mondhatta *Epikharosz* (Kr.e. 500 körül), hogy „*az értelem az, amely lát és hall, a többiek mind süketek és vakok*” („*Nousz horé kai nousz akouei, talla kópha kai tüphla*”).

¹⁹ René Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*, Atlantis, Budapest, 1994, 43. p.

²⁰ Descartes: *Válogatott művek*, Budapest, 1980, 185–186. p.

²¹ Szent Ágoston (354–430) szerint épp a kételkedés az, ami elvezet a filozófia fő kérdéséhez, a léthez. A következetes kételkedés juttat el a felismerésre, hogy van valami, amiben nem kételkedhetünk. Szent Ágoston mondja: „*Si fallor, sum*”. Ha semmi bizonyosat nem állíthatok is, egy bizonyosság mégis megmarad: *Én, aki tévedek; én, aki csalatkozom, vagyok*. Csak azért tévedhetek, azért csalhat meg belső világom, mert létezem. A Szentháromságról írt művében (X.10.14.) ekként elmélkedik a kételkedő emberről: „*Ha kételkedik, emlékszik arra, hogy miben kételkedik, azután tudja, hogy kételkedik, és ha kételkedik, azt is tudja, hogy nem szabad elhamarkodott ítéletet mondani. Aki tehát valamiben kételkedik, nem kételkedhet mindenben. Ha nem léteznék, nem is kételkedhetne.*” Így vezet a kételkedés, a tévedés és a csalódás a lét kérdéséhez, s önmagunk létéről való bizonyossághoz: „*Ha tévedek, vagyok. Mert aki nem létezik, nyilván nem is tévedhet. Így hát, ha tévedek, vagyok.*” Aurelius Augustinus: *A Szentháromságról* - Budapest, 1985, 301. p.

²² René Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*, Atlantis, Budapest, 1994, 38. p.

és a tudat szubjektumát már csak azért sem állítja elének jelenség gyanánt, mert nem törődik azzal, hogy milyen természetű a szemlélet: érzéki-e vagy intellektuális.”²³

C. F. von Weizsäcker ezért jogosan teszi fel a kérdést: „Vajon Descartes eleget kételkedett? Valószínűleg nem... Honnan veszi Descartes, hogy a gondolkodás szubsztancia?”²⁴ „Al-Ghazálj kételkedése mélyebbnek tűnik számomra, mint Descartes-é.... Mert Descartes számára a gondolkodás, az érzékelés és a kételkedés előfeltétele a bizonyosság keresésének. Al-Ghazálj számára viszont a gondolkodás, a kételkedés és a bizonyosság keresése csak alkalom arra, hogy a szabadulást egy őt meghaladó valóságtól várja. A kételkedő egyszersmind kereső is. Keresi az igazságot, amelyben kételkedik. Ezért lehetetlen, hogy valaki, miközben kételkedik, a megoldást önmagából kiindulva találja meg. Ezért al-Ghazálj következetesen kívülről, egy magasabb fórumtól, magától Istentől várta a szabadulását. Kételkedése erősebb és mélyebb volt, mint Descartes-é , mivel nem akadt el az »én«-nél.”²⁵

*
**

Végezetül köszönetet mondok mindazoknak, akik munkám során segítségemre voltak. Mindenekelőtt Saleh Thaiernak, aki a magyar fordítást az arab eredetivel nagy gonddal és hozzáértéssel egybevetette s lehetővé tette, hogy a fordítás még hűségesebb és pontosabb legyen. Megköszönöm Dr. Elter Istvánnak, hogy a fordítást és a magyarázó jegyzeteket szakmai szempontból ellenőrizte. Hálásan köszönöm Dr. Mihályi Gézának az újabb arab nyelvű szakirodalom beszerzéséhez nyújtott önzetlen segítségét.

Budapest, 2003. január 1-én

Németh Pál

²³ Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája* (fordította: Kis János) Ictus Kiadó, 1995, 338. p.

²⁴ Idézi Elschazli in: Abu Hamid Muhammad al-Ghazali: *Der Erretter aus Irrtum* (fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és glosszáriummal ellátta: °Abd-Elsamad °Abd-Elhamid Elschazli), Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1988, XXXIII. p.

²⁵ Elschazli i.m. u. o.

BIBLIOGRÁFIA

Arab szövegkiadások

Abú-Hámid Mohammed al-Ghazálj: *al-Munqidz min ad-dalál*, a szöveget gondozta: Mohammed Mohammed Dzsábir, Maktabat al-Dzsindíj, Kairó, é. n.

Abú-Hámid Mohammed al-Ghazálj: *al-Munqidz min ad-dalál wa-l-múszil ilá dzí-l-[°]izzati wa-l-dzsalál*, arab szövegkiadás francia fordítással, az arab szöveget gondozta: Faríd Dzsabr, Bejrút, 1959.

Abú Hámid Mohammed al-Ghazálj: *al-Munqidz min ad-dalál*, a szöveget gondozta: [°]Abdulhálím Mahmúd, Kairó, é. n.

Abú-Hámid Mohammed al-Ghazálj: *al-Munqidz min ad-dalál wa-l-múszil ilá dzí-l-[°]izzati wa-l-dzsalál*, előtanulmány és szöveggondozás: Dr. Dzsamíl Szulejbá és Dr. Kámil [°]Ijád, Dár el-Andalusz, 1981¹⁰

Abú-Hámid Mohammed al-Ghazálj: *al-Munqidz min ad-dalál*, előtanulmány és szöveggondozás: Ahmed Samszuddín, in: Madzsmú[°]at raszá'il al-imám al-Ghazálj sorozat 7. füzet. Dár al-kutub al-[°]ilmíja, Bejrút, é. n.

Fordítások

Farid Jabr: *Erreur et Délivrance*, Commission Internationale pour la Traduction des Chefs d'Oeuvre, Beyrouth, 1959.

Claud Field: *The Confessions of al Ghazzali*, Wisdom of the East sorozat, London, 1909, Lahore, 1978²

Montgomery W. Watt: *The Faith and Practice of al-Ghazālī*, London, 1953.

Richard Joseph McCarthy: *Freedom and Fulfillment*. An Annotated Translation of al-Ghazālīs al-Munqidh min al-Dalāl and other relevant works of al-Ghazālī, Boston, 1980.

H. Frick: *Ghazālīs Selbstbiographie*, Leipzig, 1919.

[°]Abd Elsamad [°]Abd-Elhamīd Elschazlī: Abū-Hāmīd Muhammad al-Ghazālī: *Der Erretter aus dem Irrtum*, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1988.

Szótárak, glosszárúmok, lexikonok

Georgii Wilhelmi Freytagii *Lexicon Arabico-Latinum* I-IV, Bonnae, MDCCCXXXVIII, reprint kiadás Libraire du Liban, Beirut, 1975.

Dr. Adolf Wahrmund: *Handwörterbuch der neu-arabischen und deutschen Sprache* I-II, Wien, 1876, reprint kiadás Libraire du Liban, Beirut, 1980²

Edward William Lane: *An Arabic-English Lexicon* I-VIII, London–Edinburgh, 1863–1893, reprint kiadás Libraire du Liban, Beirut, 1968.

Hans Wehr: *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart und Supplement*, Wiesbaden, 1958³, reprint kiadás Libraire du Liban, Beirut, 1977.

Al Mu^callem Butrus ul-Bustani: *Muhit-ul-Muhit an Arabic-Arabic Dictionary*, Libraire du Liban, Beirut, 1979.

Al-Mundzsid fí-l-lughati wa-l-'a^clám, Dar el-Mashreq, Beirut, Lebanon, 1975²³

Al-Mu^cdzsam al-Waszít – szerkesztette: ^cAbdusszalám Hárún, Al-Maktabatu-l-^cilmija, Teherán, é.n.

^cAlj al-Dzsordzsánij: *Kitáb at-ta^crífát – Definitiones viri meritissimi sejjid scherif Ali ben Mohammed Dschordschani. Accedunt Definiciones theosophi Mohji-ed-dín Mohammed ben Ali vulgo ibn Arabi dicti.* – az arab szöveget gondozta és kiadta: Gustav Flügel – Lipsiae, MDCCCXLV, reprint kiadás: Libraire du Liban, Bejrút, 1978.

Dzsálaluddín ^cAbdurrahmán al-'Uszjútij (asz-Szujútij): *Lubbu-l-lubáb fí tahríri-l-'anszáb (De nominibus relativis)*, kritikai kiadás: Petrus Johannes Veth, Lugduni Batavorum, MDCCCXL, utánnomás: Bagdad, é.n.

Kemáluddín ^cAbdurrazzáq al-Qásánij: *Isztiláhát asz-szúfija* – szöveggondozás: Dr. Mohammed Kemál Ibráhím Dzsa^cfar – Markazu Tahqíq at-Turász, Al-Haj'a al-Miszríja al-^cÁmma li-l-Kitáb, 1981.

Dr. Rafíq al-^cAdzsam: *Mauszú^cat musztalahát al-imám al-Ghazálj*, Bejrút, 2000.

Handwörterbuch des Islam – szerkesztette: A. J. Wensinck és J. H. Kramers – Leiden, E. J. Brill, 1941.

Lexikon der Islamischen Welt – szerkesztette: Klaus Kreiser, Werner Diem, Hans-Georg Majer – Kohlhammer, Urban-Taschenbücher 200/1–3, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1974.